

Makale Künyesi (Araştırma): Kara, A. B. (2025). Kitâbü'l-idrâk li lisâni'l-et râk örnekleminde sözcükbilimsel çözümleme önerisi: oğlan. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 100-132.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1662576>

KİTÂBÜ'L-İDRÂK Lİ LİSÂNİ'L-ETRÂK ÖRNEKLEMİNDE SÖZCÜKBİLİMSEL ÇÖZÜMLEME ÖNERİSİ: OĞLAN¹

Ayşe BERİL KARA²

ÖZET

Bu çalışmada *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* örnekleminde tarihî sözlükte yer alan maddelerin sözcükbilimsel ve sözcük anlambilimsel bir yöntem geliştirilerek analiz edilmesi hedeflenmiştir. Kullanımsal/pragmatist kuram, Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında belirlenen uzlaşmacı yönteme entegre edilmiştir. Bir anlamın; sözcükbirimin sözlüksel girdide eşlendiği karşılık, dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi ve bağlamda ortaya çıkan kullanımlarının toplamından daha fazlası olması ilkelerinden hareketle bu üç başlıktaki verilere erişilmeye çalışılmıştır. Veriler sağlandıktan sonra sözcükbirimlerin anlambilimsel analizi için Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında uzlaşmacı bir yaklaşım benimsenmelidir.

Örneklem'de yer alan *oğlan* maddesinin seçilmesinin nedeni bu sözcükbirimlerin, dilin, adına 'ortak çekirdek (*common core*)' denilen kesitinde yer almasıdır. Bu kesitteki sözcükbirimler dil kullanımının en iyi bildiği sözcükbirimlerdir. Bu sözcükbirimler zihinsel işleme sürecine girmeye daha yatkındır. Böylelikle zihnin türetim bandından en çok geçen, zihnin en çok işlemediği, bir sözcükbirimle yeni anlamlar türetilmesine olanak sağlayan anlambilimsel türetim süreçleri ve bunun sonucu olan çokanlamlılığın Eski Türk dili sahası adına takibinin elverişli bir şekilde yapılabilmesi hedeflenmiştir. Verilerin sentezi konusu, çalışmanın artzamanlı dönemdeki çokanlamlılık olgusuyla ilgilidir.

Bu olgunun çalışma alanı için daha özel bir anlamı vardır. Sınırlandırılmış dönemde belirli bir alana yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmenin tutarlı olmaması, dönem adına yeni bir 'çokanlamlılık' fikrini kabul etmeyi gerekli kılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ebû Hayyân, Kitâbü'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk, sözcükbilim, anlambilim, sözcük anlambilim, çokanlamlılık.

¹ Bu makale, Pror. Dr. Aysu ATA danışmanlığında hazırlanan *Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk Örnekleminde Adlara Sözcükbilimsel Bir Çözümle* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

² Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı; Arş. Gör. Dr. abkara@ankara.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1400-944X>

A PROPOSAL FOR A LEXICAL ANALYSIS IN THE PARADIGM OF KITÂBÜ'L-İDRÂK Lİ LİSÂNİ'L-ETRÂK: OĞLAN

ABSTRACT

This study aims to analyze the entries in the historical dictionary *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* by developing a lexicological and lexical semantic methodology. A pragmatic approach, integrating the Usage-based/Pragmatic Theory, Feature Semantics, and Prototype Semantics, has been applied. Based on the principle that meaning is more than the sum of a lexeme's lexical entry equivalent, conceptual information from the extralinguistic world, and contextual usage, the study seeks to access data within these three areas. Once the data is collected, a reconciliatory approach should be adopted between Feature Semantics and Prototype Semantics for the semantic analysis of lexemes.

The lexical entry *oğlan* was selected for analysis because these lexemes belong to a segment of the language known as the "common core." The lexemes within this segment are the most familiar to language users. When describing a new concept unknown to the language user but present in the extralinguistic world, core lexemes—those best known to the speaker—are more inclined to undergo cognitive processing. Consequently, this study aims to facilitate the monitoring of semantic derivational processes, which generate new meanings from frequently processed lexemes, and the resulting polysemy within the realm of Old Turkic.

The synthesis of data is related to the polysemy phenomenon in a diachronic period, which holds a particular meaning within this field. It would be inconsistent to assume that language users distributed across a defined period and area would hold all meanings simultaneously, necessitating the acceptance of a new concept of "polysemy" for the period.

Keywords: Abû Hayyân, Kitâb al-'idrâk li-lisân al-Atrâk, lexicology, semantics, lexical semantics, polysemy.

GİRİŞ

Araştırmanın konusu en temelde tarihî bir dönemde oluşturulmuş bir sözlükteki sözlüksel girdilerden yola çıkılarak sözcükbirimlere sözcükbilimsel bir çözümleme yapılmasıdır. Bu tarihî sözlük, XIII-XIV. yüzyılda Mısır-Suriye sahasında hâkim olan Türk'ün konuştuğu dili öğretme amacıyla Arap dil bilgini Ebû Hayyân tarafından kaleme alınmış sözlük ve gramer kitabı olan *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*'tir.

Kİ'nin sözvarlığı üzerine daha önce çalışmalar yapılmıştır. R. Ermers'in 1999 yılındaki çalışması, Arapça yazılmış tarihî Türk gramerlerinde uygulanan Arap linguistik modelinin işlendiği Kİ'nin yalnız gramer kısmını ve buradaki söz konusu sözvarlığını ortaya koymaktadır. Yine aynı yıl Kİ'nin eylemlere dair sözvarlığı A. M. Özyetgin tarafından tarihî-karşılaştırmalı bir yöntemle doktora tezi olarak ortaya koyulmuştur. A. Bulut ise 2019 yılında Kİ'deki ad ve ad soylu sözcükleri Kİ'den önceki ve onunla aynı dönemdeki sözlüklerle kıyaslayarak bir yüksek lisans çalışması yapmıştır (Özyetgin, 2019). Derlem maddelerine erişim için doktora araştırma çalışmasına en temel kaynak Ü. Aldemir'in (2020), *Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler (Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Atrâk Örneği)* adlı basılmamış doktora tezi olmuştur. Bu çalışma sözvarlığının tespiti için araştırma tezine çok büyük kolaylık sağlamıştır. A. Caferoğlu'nun (1931), Kİ

adına ilk çalışma olması hasebiyle ayrı yeri olan *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk* adlı çalışması da başvurulmuş temel kaynaklardandır.

Bu çalışmada *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* örnekleminde, tarihî bir sözlükte yer alan maddelerin sözcükbilimsel ve sözcük anlambilimsel bir yöntem geliştirilerek analiz edilmesi hedeflenmiştir. Kullanımsal/pragmatist kuram, Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında belirlenen uzlaşmacı yöntem entegre edilmiştir. Bağlam önceleyen kuram çerçevesinde belirlenen yöntemin Kİ üzerinden, ad ve ad soylu sözcüklere nasıl uygulanması gerektiği, yeni bir yöntem geliştirilmesi ve bu yöntemin tarihî yazı dilleri adına sürdürülebilir olması amaçlanmıştır. Aslında asıl amaç; tarihî dönemde sözvarlığı inceleyecek çalışmalara kaynak teşkil edip yöntemin geliştirilmesine olanak sağlanmasıdır.

Murphy'nin (2003) Pragmatist yaklaşımının temel ilkesi sözcük anlamının; sözlüksel girdideki (*lexical entry*) anlamın, bağlamda ortaya çıkan gönderim (*reference*) yani kullanımsallığın ve dil-dışı dünyada yani kavramsal alanda eşlendiği bilginin toplamı ve hatta daha fazlası olmasıdır. Bu yaklaşımın benimsendiği çalışmada, Kİ'deki sözlüksel girdiden hareketle, sınırlanan derleme dair bağlamda takip edilen kullanımlara ve dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgiye erişilmiştir. Yöntemin bu bölümü “Verilerin Toplanması” başlığında gerekçelendirilerek ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Derlemde elde edilen verilerin işlenmesine dair yöntem ve gerekçeler “Verilerin Analizi” bölümünde ele alınmıştır. Bu analizlerin sonucu ise yöntemin çokanlamlılık ile ilgili bölümüdür ve “Verilerin Sentezi” başlığında açıklanmıştır. Bu üç bölümden sonra “Örneklem” başlığında araştırma tezinin *Örneklem* bölümünden seçilen *oğlan* maddesi sunulmuştur.

1. VERİLERİN TOPLANMASI

Bazı anlamsal bilgiler sözlükte temsil edilebilirken, bazıları sözlük-içi temsil edilemez. Bu durumda bir anlam; sözlüksel girdideki anlamın, sözcüğün anlamı hakkında kavramsal alanda eşlendiği bilginin ve bağlamda ortaya çıkan kullanımsal gönderiminin tamamı, toplamıdır (Murphy, 2003, s. 20). Bu nokta yöntem adına çıkış noktası olmuştur. Çünkü tarihî bir sözlükteki sözlüksel girdi için öncelikle bağlamda takip edilen anlamlara ve dil-dışı dünyada ilgili olduğu kavram bilgisine, yani erişilebildiği kadar tüm kullanımlara erişilmeye çalışılmalıdır. Bu kullanımsal anlamların tamamı da sözlükte temsil edilebilecek türden bilgiler olmadığı için sözlüksel girdide temsil yoluyla anlamlar işaretlenmeli, kullanımsal olanlar ise bağlamlarda tanıklanarak ortaya koyulmalıdır.

Sözcükbirimlerin belirli bir anlam sayısı olmadığı ve bunların tamamen sözlüksel girdilerde açık bir şekilde temsil edilemeyeceğinden sözcükbirimin her kullanımı, o sözcükbirimin olası anlam ilişkileri de dahil olmak üzere pek çok anahtar sunacaktır. Bu durumda belirlenen yöntemin en temel fikri olan “kullanımsallık” ilkesi çalışmanın en başat yönü olmuştur denilebilir. Yalnızca yazılı metinlerin olduğu dönem adına öncelenen bağlam, Murphy'nin (2003) kastettiği “kullanım” veya “bağlam” olgularıyla bire bir denklik arz eden bir bağlam değildir. Ancak bir sözcükbirimin erişilebilen tüm kullanımlarına ve bu nedenle sözlüksel birimlerinin metinde tanıklandığı her bağlamına erişmek çalışmadaki öncül amaçtır.

Burada hassas davranılması gereken, Kİ'nin dahil edildiği araştırılacak dönemin bir noktada başlangıcı sayılan daha evvelki dönemine erişimin elzem oluşudur. Bununla hedeflenen, çokanlamlılığın, sözcükbirimin kavramsal anlamına (*conceptual meaning*) yönelik ilk çıkış noktası üzerinden haritalanmasının yapılabilmesidir.

Dile-içkin verilerin sağlanabilmesi adına oluşturulan derlemin³ yalnızca yazılı metinler olması çalışmanın bağlam konusundaki sınırlılığıdır. Araştırma tezine başlanıldığında Kİ'deki adların sözcükbilimsel bir yöntemle incelenip incelenemeyeceği sorusuna henüz cevap bulunamamışken bir yöntem belirleyebilmek adına bağlam sınırlılığın mümkün olduğunca ortadan kaldırılması amaçlanmış ve örneklem maddeleri sözvarlığının, adına “ortak çekirdek (*common core*)” denilen merkezinden seçilmiştir. Böylelikle sınırlı bağlamın, dil kullanırı tarafından en çok kullanılan sözcükbirimleriyle, alanı genişletilmeye çalışılmış; eldeki bağlam verilerinin optimum kullanımı hedeflenmiştir. Optimum kullanım ise yöntemin testi ve izahı için daha fazla bağlama ihtiyaç duyulması nedeniyle “bağlam çoğaltma” hamlesidir.

SOED'in (1973) giriş kısmında verilen, İngilizcenin eşşüremli şeması önemlidir. Diyagramdaki *common* (ortak) ile sembolize edilen kısım, bir dilin tüm değişkenleri için var olan sözcükler listesidir. Bu UGE'deki “*common core* (ortak çekirdek)” ile eşdeğerdir. Bu merkezî alan nötr olarak ifade edilebilen *gitmek, gelmek, iyi, kötü, çok* gibi sözcükleri içeren çekirdek alandır (Quirk & Greenbaum, 1973, s. 1). Bu durum evrenseldir ve aynı zamanda tarihî dönemde de takip edilebilmektedir.

Adına “ortak çekirdek” denilen, sözvarlığının merkezinde yer alan sözcükbirimler, gündelik dilde en çok kullanılan, en yaygın ve en bilinen sözcükbirimlerdir. Bu daireden seçilen sözcükbirimler etiketleme (*labelization*) olarak nötrlerdir. Yani herhangi bir dil kullanımı veya dil kullanımının tercihi göre değişkenlik göstermeyen, günlük dile dair etiketsiz sözcükbirimlerdir. Bu yüzden sözcükbirimlerin kullanımı, merkezin etrafında kümelenen dairelerdeki orana çok daha fazladır. Dönem için düşünüldüğünde konuşurların dil edimlerinde en fazla kullandıkları bu sözcüklerdir. Sınırlı bağlamın mevcudiyeti; merkezde yer alan, bu nedenle de kullanımı daha fazla olan sözcükbirimler seçilerek “bağlam çoğaltma” hamlesiyle giderilmeye çalışılmıştır. Sözcükbirim ortak çekirdekten seçildiği için bağlamlarda daha fazla tanıklanmakta, anlam açısından önem arz eden her nüans için yeni ve daha çok veri sağlanmaktadır. Bununla birlikte kullanımda olan sözcükbirimlerin dil adına daha çok “bilinenler” oldukları düşünüldüğünde, bitişik alan matrisindeki “bilinmeyen” yeni bir kavramı anlatmada deneyim tabanlı bir haritalanmayı veya aynı alan matrisindeki yeni bir kavram için referans olup yeni anlama erişimi sağlamaktadır. Bu da ilgili sözcükbirimlerin anlamsal aktarım yoluyla çokanlamlılaşmasına neden olmaktadır. Sözvarlığının ortak çekirdeğinden seçilmiş sözcükbirimleri hem mevcut bağlamı çoğaltmak için hem de kullanımsal farklılıkları tespit etmek için uygun bir zemin sağlayabilmektedir. Bakıldığında zihnin türetim bandından en çok geçen ürünlerin ortak çekirdekte yer alan sözcükbirimler olması, aslında dönemin dil konuşurlarının zihninin nasıl deneyim tabanlı bir sistemi olduğunu da bir noktaya kadar ortaya koyabilir.

³ Araştırmanın kapsamı ve derlem malzemeleri araştırma tezinde ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur.

Araştırmacının araştırılan dilin kullanırını olmadığı, kendi döneminden çok daha evvelki bir dönemle ilgili ortak çekirdek hususunda nasıl karar verebildiği akla gelebilecek ilk sorulardandır. Bu noktada da araştırılan dilin kültür dairesine yönelik gündelik yaşantısında var olması beklenen sözcükbirimlerin öncelendiği söylenebilir. Yani, savaşçı kimliğe sahip olan, at binen, steplerde yaşayan Orta Asyalı bir Türk'ün en temel giyim unsurlarından olan *etük* “çizme”nin, sözvarlığının ortak çekirdeğinde olmasını beklemek olağandır. Ya da öncelikle çok temel bir akrabalık adı olan “evlat” anlamındaki *oğlan*, sonra “insanın bebeklikle ergenlik dönemini kapsayan çocuk” anlamındaki *oğlan* sözcükbiriminin ortak çekirdekte olması, bakıldığında tüm diller için bu şekilde olmalıdır. Kİ'nin dahil edildiği dönem ve öncesinde kölelik sisteminin yaygınlığı nedeniyle “erkek köle” olan *oğlan*'ın, hatta dahil edildiği saha adına da “paralı asker” denilebilecek memâliklerin yönettiği devlette “gulâm” olan *oğlan*'ın ortak çekirdekte olması beklenmektedir.

Seçilen bu sözcükbirimler, biçimbirimlerle yeni anlamlar kazanmamış yani taban durumundadır. Taban durumundaki bir sözcükbirimin araştırmacıya “bağlam çoğaltma” hamlesi adına, tıpkı ortak çekirdekten sözcük seçmek gibi bir konfor alanı sunmaktadır. Morfologların dönüşümü (*conversion*) eksiz bir türetim olarak değerlendirmelerinde kullandıkları kısıtlama “açık türetim kriteri (*overt analogue*)”dır (Plag, 2002, s. 142-143). Bu kriter en temelde, her dönüşüm türü için dönüşümle aynı anlam aralığını ifade eden en az bir ek bulunmasını gerekli kılan bir kriterdir. Ek alarak türetilmiş yeni sözcükle eksiz türetilmiş yeni sözcüklerin çokanlamlılık açısından gösterdikleri eğilimlerin farklı olması açık türetim kriterinin bulgularındandır. Süreçlerindeki motivasyon farklılıkları dönüşüm için sıfır-biçimbirimi reddetmeyi ve bu türetim motivasyonunun, anlamsal aktarım süreçlerinin motivasyonu ile ortaklık barındırdığını kabul etmeyi gerektirir. Bu kriterle göre ekle türetimlerin anlam aralıklarının dar olması ve eksiz türetimlerin sözcüğün çokanlamlılaşması için daha uygun şartlar sağlaması önemli bir tespittir. Ek, sözcüğe yeni bir form ve yeni bir anlam kazandırsa bile tabanın anlamı sözlüksel biçimbirimle sınırlandırılmış olur. Bu da ekle türetilmiş yeni sözcük adına anlamsal olarak bitişik alan matrislerine veya aynı kavram alanlarına geçişte bir bariyer görevi görmesine neden olur.

Morfolojik yeni sözcük türetimi yerine semantik yeni sözcük türetiminin (metafor ve metonimi gibi) çalışma adına sağladığı bilgisel konfor; ekle türetilmiş (morfolojik) karmaşık sözcüklerin bünyelerindeki ek nedeniyle anlam aralıklarının dar olması ve bu sebeple bağlamlarda taban sözcüklere göre daha az kullanılmalarına gözlemdir. Bağlam konusundaki sınırlılığın giderilmesi adına, yani derlem malzemelerindeki mevcut kullanımların veya anlamların optimum tespiti için ekli türetimler değil, eksiz türetimler yani taban sözcüklerin tercih edilmesini gerekli kılan bir durum söz konusudur.

Yine dile-içkin veri toplama adına gerekli olan diğer bir maddeden bahsedilmesi gerekmektedir. Anlambilimsel açıdan uygun bir analiz yapılabilmesi için yalnızca o maddeye dair kullanımlar değil; onun kavram alanında yer alan dizisel ilişkili olduğu diğer sözcükbirimler de fişlenmelidir. Bunun en temelde nedeni, bu yöntemin kullanımsallık ilkesine yönelik olmasıyla birlikte, dizisel ilişkili sözcüklerin aralarındaki ilişkilerin rastlantısal olmaması, sözcük-yapımı veya anlamsal aktarım süreçleri gibi

zihinsel süreçlerin *işleklik* olarak adlandırılan motivasyona sahip olmalarındandır (Murphy, 2003, s. 28).

Bu konuda *oğlan* sözcükbiriminden örnek vermek gerekmektedir. Bu maddeye dair bağlamlar fişlenirken aynı ulamda (İNSAN) yer alan *kız* ve *katun* sözcükbirimlerinin verilerinde *oğlan*'a koşut bir türetim durumu tespit edilmiştir. Araştırma tezinin bu bulgusu tekrar edilecek olursa: *oğlan* sözcükbiriminin ilk anlamı, “soyla ilgisi olan” ulamındaki “evlat(lar)”dır. Sözcükbirimin “(erkek) çocuk” yeni anlamına erişimi aynı alan matrisinde yer alan “(erkek) evlat” sözlüksel biriminin referansı ile gerçekleşmiş, *oğlan* sözcükbiriminin “soyla ilgisi olmayan” ulamı altında ise “erkek çocuk” sözlüksel birimi dizilmiştir. Bu noktada *oğlan* sözcükbiriminin “erkek çocuk” sözlüksel birimi ile *kız* sözcükbiriminin “kız çocuk” sözlüksel biriminin dizisel ilişki olarak karşıt anlamlılık kümesinin eş-üyeleri oldukları söylenebilir. Çünkü bu ikili küme ilişkilerine dayanan dizisel ilişkilerde bir özellik hariç diğer özelliklerin aynı olması beklenmektedir. Bu iki sözlüksel birim için farklı olan tek anlambirimsel [+Dişi]'dir. Yine, *oğlan* sözcükbiriminin “erkek köle” yeni anlamına, aynı alan matrisinde yer alan “erkek çocuk” sözlüksel biriminin referansı ile erişimi metonimik bir haritalanma ile gerçekleşmiştir. *kız* sözcükbirimine bakıldığında “kız çocuk” sözlüksel biriminin, sözcükbirimin “kız köle, cariye” yeni anlamına erişiminde referans olduğu söylenebilir. Burada sistematik bir süreç gözlemlenmektedir. Bu dizisel ilişkiler işlektir ve aynı üretim bandından birbirlerine koşut anlamların veya kullanımların türetilmesini sağlamaktadır. Bu durumda *oğlan* sözcükbiriminin “erkek çocuk” üyesi ile *kız* sözcükbiriminin “kız çocuk” üyesi karşıt anlamlı olmakla beraber; aynı zihinsel türetim sürecinden geçerek türetilen “erkek köle” ve “kız köle” üyeleri de karşıt anlamlıdır. Aynı sınıf üyelerinden olan *katun* sözcükbiriminde de bu şekilde gerçekleştiği görülmektedir. İlgili sözcükbirim *kız* ve *katun* düzleminde kıyaslanacak olursa yine [+YETİŞKİN] anlambirimsel şeklinde yalnızca bir yönden ayrılmaktadır. Bu da onları dizisel ilişkiler açısından karşıtlık kümesinin üyeleri yapmaktadır. *katun* sözcükbiriminin yalnızca “yetişkin kadın” sözlüksel birimi ile değil, aynı zamanda “yetişkin kadın köle” sözlüksel birimi de *kız* sözcükbiriminin her iki sözlüksel birimiyle karşıtlık ilişkisi içerisinde olduğunu göstermektedir. Burada kız1/oğlan1, kız2/oğlan2; kız1/katun1 kız2/katun2'yi karşıtanlamlılık kümelerinin ve kız1/oğlan1/katun1; kız2/oğlan2/katun2 kontrast kümelerinin üyeleri yapan dizisel ilişki süreçleri işlektir ve bir alanda olan dizisel ilişki, zihin tarafından diğer alanda da türetilmiş olup diğer alan matrislerinde ve sınıf üyeliklerinde de devam ettirilmiştir. Bu noktada dizisel ilişkinin farklı bağlamlara taşınarak aynı görevde, yani aynı kuralla tekrar kullanıldığı, yani tekrar türetildiği söylenebilir. O hâlde nedensiz değildir; sözcükbirimlerin anlamsal aktarım ulamında gerçekleşen türetim süreçlerinin takibi de tıpkı eklerle gerçekleştirilen sözcük-yapımı kuralları gibi işlektir ve sistemleri vardır. Bu sistemler belirli ortaklıklarda bir araya getirilebilirse tıpkı sözcük-yapımı süreçleri gibi belirli bir algoritmanın izahı sağlanabilir.

Bu şekilde araştırılan sözcükbirimin, aynı kavram alanının veya dizisel ilişkili olduğu diğer sözcükbirimlerinin fişlenmesi, sözcükbirimin var olduğu iddia edilen sözlüksel birimlerinin sağlamasını yapmaktadır.

Sözcükler arasındaki ilişkiler nedensiz veya tamamen sözcüklerin gramatikal özelliklerine bağlı değilse bu ilişkiler sözlükte temsil edilemez. Bu nedenle bu ilişkilerin sözlükte neden temsil edilemeyeceğinin üç kanıtı vardır: (a) dil yeterliliğiyle ilgili değil; (b) meydana geldikleri bağlama bağıldılar; (c) tek bir ilişkisel ilke aracılığı ile tahmin edilebilirler. Bu nedenle sözcükler arasındaki ilişkiler sözcük bilgisinden değil; sözcükler hakkındaki kavramsal bilgiden oluşur. İlişkisel olgular hakkındaki gerçekler; dizisel ilişkileri sözlük-ötesi (*metalexical*) bir şekilde ele almaya zorlamaktadır. Çünkü bu ilişkiler sözlük, gramer ve kavramsal bilgi arasındaki işbölümünün toplamından fazlasıdır (Murphy, 2003, s. 25). Yalnızca dile-içkin verilerin toplanması sözcükbirimin anlambilimsel analizi için eksik kalmış yönleri sebebiyet verecektir. Bununla birlikte kavramsal bilginin erişimi için yalnızca derlem öncelemek yeterli olmayacaktır. Dil-dışı dünyaya dair kavramsal bilgiyi sağlayabilmek adına erişilebilecek disiplinler arası çalışmalarla yöntemi desteklemek gerekmektedir. Bu farkındalıkla, kavramsal bilgiyi ilk aşamadakine göre daha net bir şekilde haiz olabilen araştırmacı, metinlerde geçen anlambilimsel nüansların farkına daha kolay varabilmektedir. Bu konuda *oğlan* örnekleminde başvurmak gerekmektedir.

oğlan sözcükbiriminin artzamanlı süreçte yakalanan kullanımsal farklılıkları yani bir bakıma onun çokanlamlılığını oluşturan sözlüksel birimleri “evlat”, “çocuk” ve “erkek köle”dir. Sözcüde gücül olarak takip edilen yani kullanım ve dizimlendiği ve/veya dizisel ilişkili olduğu sözcüklerin etkisiyle ortaya çıkan diğer anlamları “erkek çocuk”, “bebek”, “genç erkek”; “erkek hizmetçi” ve “gulâm”dır. “gulâm” konusunda, bugünkü Türk dili konuşurunun dil-dışı dünyasında var olmayan bir kavram olduğu için tarihî dönemden bu döneme, tıpkı iki farklı eş-zamanlı dilde olduğu gibi, bir sözlüksel boşluk (*lexical gap*) söz konusudur. Bunu gidermek için ilgili sözcükbirimin açıklama yöntemiyle anlatılması gerekmektedir: *oğlan* “sarayda hükümdarın ve ilerigelenlerin hizmetinde olan meslek kolu üyesi”. Böyle bir açıklama yapabilmek adına bugünün dil-dışı dünyasında var olmayan gösterimin kavram bilgisine erişmek gerekmektedir. Bu bölüm içerisinde kavramsal bilgi olmadan sadece metin odaklı yani dile-içkin bir şekilde elde edilen veriler ve bir de kavramsal bilgiye ulaşıldıktan sonra saptanan anlamsal nüansların karşılaştırılması, kavramsal bilgiye dair verilerin toplanması gerekliliğini daha net bir şekilde ortaya koyabilir.

Kutadgu Bilig’de Hükümdar’ın hemen kapısının önünde bekleyen bir *oğlan*’ın görevlendirilişinin takip edildiği beyit: 574 *turup çıktı hâcib kapuğka tegip / bir oğlan yügürtti tilin söz ıdıp* 575 *bu oğlan yügürdi tegürdi sözi / tonın keğti turdı sewinçin özi* (Arat, 2008, s. 180) “Hacib kalkıp çıktı, kapıya gelip bir *oğlan*’ı haberi göndermek için koşturdu. Bu *oğlan* koştu, (Ay Toldı’ya) haberi ulaştırdı. Ay Toldı sevinçle kalktı, giyindi”. Bu beyitte geçen *oğlan* sözcükbiriminin görevi konusunda net bir bilgi olmamakla beraber, aynı dönemin sözlüğü olan DLT’de *oğlan*, karşılığında bir doru at verilerek alınan bir “erkek köle” olarak takip edilmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2017, s. 16). Burada bahsi geçen bağlamdan da hareketle *oğlan*’ın sadece bir “genç erkek”e gönderimi olmadığı, bir “erkek köle”ye gönderimi olduğu düşünülebilir.

Ancak köle pazarından satın alınmış bir ERKEK KÖLE⁴ ile Hükümdârın hemen kapısının önünde bekleyen, ona ve devletin sırlarına bu kadar yakın olabilen bir ERKEK KÖLE'nin aynı olabilmesi, en azından bugünkü dünyanın algısıyla dahi pek mümkün değildir. Sarayda, yani bugün için yönetim erkânının yanında görevli bir meslek kolu üyesi düşünülmesi daha uygun görünmektedir. İlgili kavramsal bilgiye dair veriler toplandığında “köle pazarından alınmış erkek köle” olan *oğlan* ile diğer *oğlan*'ın farkını ortaya koymak sözcükbirimin üyelerinin tespiti adına kolaylık sağlamaktadır.

Bu durumda kavramsal bilginin elde edilebileceği diğer disiplinlere başvurmak gerekmektedir. Genç (2002), *oğlan*'ı Karahanlı Devleti'nin askerî teşkilatı içerisinde “saray muhafızları” başlığı altında değerlendirmektedir ve “hükümdardan başka öteki devlet ilerigelenlerinin de şahıslarına ait gulâmlarının olduğu malûmdur. Nitekim Yusuf Has Hâcib'in; hâciblerin ve kapucubaşı'nın emrinde *oğlan*'ların (*gulâm*) bulunduğu dair kayıtlardan bahsetmektedir. Aynı zamanda *oğlan* yani diğer bir deyişle *gulâm* sisteminin Karahanlılarda mevcut olduğunu, ancak başlangıcının tam olarak tespit edilemediğini de aktarmaktadır (Genç, 2002, s. 197). Göksu (2008) Karahanlı Devleti'nden itibaren var olduğu tespit edilen “saray muhafızları”nın Büyük Selçuklu, Gazneli ve diğer müslüman Türk Devletlerinde sistemli bir şekilde devam ettiğini ve görevlerinin hükümdarı korumak olduğunu aktarmaktadır. Büyük Selçuklu'da saraya alınan gulâmlar, yaklaşık 4000 kişiden oluşur, 3000'i ordu kumandanlarının, 1000'i ise ki bunlara “gulâmân-ı has” denir, sultanın emrindedir. Bu grubun içinden seçilen 200 kişi ise sultanın muhafaza ve hizmet işlerini görmektedir. Bu 200 kişilik sultanın özel gulâmları saray içinde eğitilmektedir. Bununla birlikte Selçuklu ordusundaki kumandanların ve ilerigelenlerin de özel gulâmları vardır (Göksu, 2008). Bu gulâmlar, yaşları küçükse gulâmhânelere alınmakta, eğer yaşı ilerlemişse serbest bırakılabilmektedir. Humphreys (1987), Osmanlı padişahlarının da tıpkı selefleri gibi bu sistemi devam ettirdiklerini aktarmaktadır: “Balkanlar ve Anadolu'daki Hristiyan tebaaların çocukları arasından düzenli asker toplama (*levy*) uygulaması başlattılar. Bu çocuk vergisi (*levy*) yani devşirme kabaca 1400'den 1700'e kadar sürdü” (Humphreys, 1987, s. 69a). Vryyonis, sistemin uzun yıllar ayakta kalmasını “köle arzı”na bağlamaktadır. Selçuklu'daki gulâm sisteminin Osmanlı Yeniçeri *iç-oğlanı* sistemi olduğunu aktarmaktadır (Vryyonis, 2001, s. 95).

Bu kavramsal bilgiler ışığında yukarıdaki beyitte takip edilen *oğlan*'ı bir ERKEK KÖLE olarak kabul etmek yeterli değildir. Sadece bağlam önceleyen dile-içkin bir yöntemin belirlenmesi özellikle artzamanlı ölçekte birtakım eksik yönleri kalmış anlamsal çıkarımlar sunacaktır. Araştırmacı, kavramsal bilginin devreye girmesi ile bu *oğlan*'la ilgili, bir saray muhafızı olduğu, devşirme sistemiyle saraya getirilip eğitildiği, hükümdarın emrindeki bir muhafızsa eğer, özellikle seçilmiş olduğu ve böylelikle diğer muhafızlardan ayrılan yönlerinin olması gerektiği gibi anlamsal yönlerini haiz olabilecektir.

⁴Sözcükbirimin dil-dışı dünyada eşlendiği kavramların gösterimi için tamamı büyük harf olup puntosu küçük harfe eşdeğer yazım yani *small capitals* yöntemi tercih edilmiştir: ERKEK KÖLE, ÇİZME, AYAKKABI vb.

2. VERİLERİN ANALİZİ

Dil-dışı dünya ile dile-içkin süreçlerin hangisinin tercih edilmesi gerekliliği soruna tamamlayıcı olarak bakılmasını zorunlu kılan durumun artzaman ölçekli çalışma ve daha da özel bir şekilde ifade edilmesi gerekirse Eski Türk dili çalışma alanındaki değeri daha farklıdır. Bu çalışma alanı için geçerli olan dil-dışı dünya, araştırmacının bugünkü dünyasından daha farklıdır. Dile-içkin süreçlerin kapsamlı bir şekilde takip edilebilmesi içinse eldeki verilerin tek yönlü olduğunun altı çizilmelidir. Bu tek yönlülük, verilerin sağlandığı *ortam* (*medium*) konusundadır. Çünkü elde yalnızca yazılı metinlerin olduğu bir derlem söz konusudur. Eski Türk dili derlemindeki metinler, bugünkü konuşma dilinin sunduğu düzenlilik gibi birtakım imkânları sunamaz. Yani bir yaklaşımla sınırlandırılabilir ve daha net sonuçlar alınmasını sağlayacak konuşma dair dilsel algoritma bu derlem alanı için aynı düzenlilikte takip edilemeyecektir. Bu da anlamın dile-içkin yöntemlerle istenirse bile tam anlamıyla ortaya konulamamasına neden olacaktır. Bu noktada bağlamdan elde edilen sonuçlarla birlikte sözcükbirimin dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi artzamanlı Eski Türk dili çalışma alanı için eşzamanlı bir çalışmaya göre farklı bir öneme sahiptir. Bugünün sözlük anlayışı için iyi tanımlanmış bir sözlükte kavramsal bilgilere ihtiyaç olmadığı düşünülebilir. Çünkü dil kullanırı temel düzeyde bu bilgilere sahiptir. Ancak artzamanlı bir çalışmada kavramsal bilgiyi haiz olmayan veya her koşulda dil konuşuruna göre hep daha azına sahip olan alan araştırmacısı düşünülmeli ve muhatabın artık konuşur değil; araştırmacı olduğu düzlemde kavramsal bilgi de en az bağlamsal veriler kadar önem arz etmelidir. Örnekleme kavramsal bilgi ile bağlamsal verilerin eşlendiği takdirde sözcükbirimin sözlüksel birimlerinin daha belirgin hâle geldiği tespit edilmiştir. Böyle bir durumda bazı noktalarda, özellikle *etük* maddesinde, Özellik Anlambilimi yaklaşımının aydınlatamadığı noktaların Öntür Anlambilimi yaklaşımı da devreye sokulduğunda çözülmesi; dil-dışı dünya bilgisi ve dile-içkin bağlamsal verilere dair analizlerin uzlaşım bir ilkeyle yaklaşılmasının gerekli olduğu sonucuna ulaşılmasını sağlamıştır.

Cuykens (1984) çalışmasında “ulam özellikleri” ve “tanımlama özellikleri” arasında ayrım yapmaktadır. Öntür Anlambilimi’nin tek başına sözcük anlambilim için yeterli bir yaklaşım modeli olmadığını belirtmektedir. Bu yaklaşımın ulam özellikleri konusunda yardımcı olabilecek bir yaklaşım olduğunu ancak tanımlama özellikleri için Özellik Anlambilimi’ne ihtiyaç olduğunu iddia etmektedir. İki yaklaşımı da kullanmak gerekliliğine fikirleri Lipka (1992) için de uygulanması gereken bir yöntem olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle Lipka çalışmasında Anlambilimsel Özellikler ve Öntür Anlambilimi yöntemlerini birlikte işlettiği Özellik Anlambilimi yöntemini tanıtmaktadır (Lipka, 1992, s. 117).

Somut dil-dışı nesnelere dair özellikle şekil ve oranla ilgili nesnelerin tanımlanması için uygun olan yaklaşım Öntür Anlambilimi’dir. İnsan zihninde öntürel görüntüler ve kullanım koşulları olarak belirtilebilecek gestaltların ulamlaştırılması konusu bilişsel ve dilsel olguların ortak konusudur. Metasemik süreçlerin yani metafor ve metoniminin, hem bireysel deneyimlerinde hem de bir topluluğun zihinsel süreçlerinde oluşan öntürel modellemelerin en az bir sebeple ilgi kurulması ve diğer sınıfa/ulama aktarılması nedeniyle öntürel gerçekliğe bağlı olduğu söylenebilir. Pek çok nedenden ötürü Öntür

Anlambilimi'ni dışlayan bir yaklaşım bu konuları açıklamak konusunda yeterli olmayacaktır. O hâlde ilgili kuramı dışlamak yerine sözcük anlamları konusunda belirli açmazların anahtarı olarak kullanmak, sözcüklere uygun bir yaklaşım belirleyebilmek için tamamlayıcı bir bakış açısı sağlamaktadır.

İki yaklaşımın birlikte kullanılması gerekliliği konusunda doktora tez çalışmasının örnekleminde yer alan *etük* maddesinden bahsetmek gerekmektedir. Bu maddede en başta en az çift dilli sözlüklerde verilen karşılıkların eşdeğerliği sorgulanmış ve *el-huff*'un taban alanının *etük*'ten daha geniş olması nedeniyle bire bir örtüşemeyeceği belirtilmişti. Bununla birlikte giyim kuşam ulamının kültürel bir olgu olması sebebiyle iki farklı dilin aynı göstergeden bahsedemeyeceği, bu durumda bire bir örtüşmelerin yaşanamayacağı izah edilmeye çalışılmıştı. Çünkü bu, Venüs gezegenine farklı diller tarafından farklı adlar verilmesinden daha başka bir durumun sonucudur. Yani adlandırılması gereken aynı nesnenin farklı adlandırılışı değil, tam olarak örtüşemeyen kültür dairesi ve bunun dile iz düşümü olan sözvarlığının meselesiydi. *etük* sözcüğüne karşılık olarak Latince *calceamentum* “ayakkabı” ve *sitiuali* “çizme” sözcüklerinin verilmesi konusu ise başka bir açmazın konusudur (Argunşah & Güner, 2015, s. 473). *etük*'ün hem “çizme” hem de “ayakkabı” sözlüksel birimleri ile tanımlanmasının sadece çift dilli sözlüklere özgü bir durum olmaması ve Eski Türk dili derlemine ait bağlamlarda da aynı anda, aynı durumun olması meseleyi daha özel kılmaktadır. KE, sözcükbirimin anlamsal öğelerinin tespiti için farklı bir durum sergilemektedir. Burada sözcükbirimin serüveni için mikro bir alan söz konusudur. Anlamanı değerlendirebilmesi için derlem malzemelerini coğrafyaya ve tarihe göre tasnif etmekteki amaç, anlamı ortaklıkları ve değişkenleriyle ortaya koyabilmektir. Ancak KE'deki durum; yaklaşık olarak aynı tarih ve aynı coğrafyanın ürünleri yani bağlamlarına dair farklılıklar değil; tek bir bağlamdaki farklılıklardır. Bu bağlamlar:

KE'de *edük* ~ *etük* ~ *ötük* şeklinde takip edilmektedir. Hz. Musa'nın Tih Sahrası'nda kaldığı bölümde *edük* geçmektedir. Bu kıssadaki olay örgüsü; Hz. Musa'nın kavmi çölde zor günler geçirmektedir ve ondan, üzerlerindeki *şomluğu* kaldırması için Allah'a dua etmesini istemektedirler. Hz. Musa da Allah'a o kavmin açlıklarını, susuzluklarını gidermesi ve onlara kalacak yer ve giyecek nesneler vermesi için dua eder: [118v] 14 *Bir yıl mundağın turdılar, tonları keyimleri 15 çadırları opradı, kün ısısığa tākāt tutmaz boldılar, yalbardılar Mūsi'ğa du'ā 16 kıldı, bulut ağdı, ton edük yağa başladı* (Ata, 2019, s. 247). “Bir yıl burada durdular. Giysileri, çadırları eskidi, gündüzün sıcağına dayanamaz oldu. Musa'ya yalvardılar. O dua etti; (gökyüzünde) bulutlar yükseldi, (gökten) giysi *edük* yağmaya başladı.” Bağlamda dikkati çeken, Kuzey Afrika'da yer alan Tih Sahrası'nda, sıcağa dayanamayan, eskiyen kıyafetler ve çadırlar yerine yenilerinin gelmesi için dua edilirken, istenilen *ton* ile eşdizimli olabilecek üst-düzey terim olan AYAKKABI ulamının üyesinin *edük* şeklinde seçilmesidir. Buradaki *edük* o sıcakta ihtiyaç duyulacak bir “çizme” değil; *ton* ile dizimlenen ve üst-düzey bir terim olan “ayakkabı” olmalıdır. Yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi sözcükbirim bağlam gereği bir “ayakkabı” gönderimine sahiptir.

KE'de sözcükbirimin, koncu olan bir ayakkabı, yani “çizme” olarak gönderiminin olduğu bağlam: [223r] 14 *Ebū Deccāne elgini 15 etüki koncına soqtı, kızıl 'ışābe çıkardı,*

alnıge bardı (Ata, 2019, s. 417). “Ebû Deccâne elini çizmesinin koncuna soktu, kızıl tülbent çıkardı alnına götürdü.”

Diğer bir bağlamda *etük* sözcükbirimi *yip etük* “çorap” şeklinde bileşik olarak takip edilmektedir: [222r] 1 ... *İslâm çerigi kılıç alıp kirdiler, öltürü başladılar.* 2 *Ebû Cehl ‘aleyhi’l-la‘ne çerig kaçğanın kördi erse kığırdı, aydı: “korkmañg, yürek aldurmañg. Ol üçegü yarağ bilmezlikdin öldiler. İmdi siz birer argamçı yip etük konçına soğunğ”* (Ata, 2019, s. 415). “İslam ordusu kılıç alıp (alana) girdiler, öldürmeye başladılar. Ebu Cehil, kendi askerlerinin kaçtığına gördüğünde onları, ‘korkmayın, cesaretinizi yitirmeyin, o üçü savaşmayı bilmediğinden öldü. Şimdi sizler bir halatı, *yip etük* koncuna sokun.’ diyip çağırdı.” Burada *yip* “ip; pamuk”, *etük* sözcükbiriminin önünde dizimlenerek bileşik oluşturuyor ve *yip etük* “çorap” anlamı ile yeni bir sözcükbirim olarak tanımlanıyor. Bu oluşumda *etük* sözcükbiriminin; [+KONÇ], [+UZUN] anlambirimcikleri bir ipucudur. Çünkü bir “çorap” ile “çizme”nin ortak anlambirimciği “ayağa giyilen”den de başka, “bileği kapatmak” ve “konca sahip olmak” gibi özellikleridir. Bu ortak özellik, yeni adlandırılacak kavramın metasını, ortak özellikli sözcükbirimin önünde sıralayarak yeni bir sözcükbirimin oluşmasına imkân vermektedir. Bu oluşumun *konç* ile ilişkisi önemlidir. Çünkü bir ÇİZME, AYAKKABI’dan işlem olarak daha farklıdır. Bu içlemsel özellik de ÇİZME’yi yan-altanlamlılarından (*co-hyponymy*) ayıran [+KONÇ] özgül anlambirimciğine sahip olmasıdır.

Bağlamlarda tanımlanan durum özetlenecek olursa, *etük* sözcükbirimi *ton* “giysi” ile birlikte dizimlenip üst-düzey bir terim olan “ayakkabı” gönderimiyle takip edilmektedir. Yine aynı metinde, içine bir şeyler gizlenebilecek kadar haznesi olan *konç* ile dizimlenip “çizme” gönderimiyle tanımlanmaktadır. Aynı zamanda *yip* “ip; pamuk” ile bileşik oluşturup *yip etük* “çorap” anlamı ile yeni bir sözcükbirim oluşturmaktadır. *yip etük* “çorap” bileşiğine, anlamsal özellikler için tersten bir test tekniği yani *sağlama* konusunda başvurulabilir. Anlambilimsel açıdan iç-merkezli olan bileşik birleşimseldir ve bu, bileşiği oluşturan unsurlarının anlamlarından, bileşiğin anlamı çıkarılabilir demektir. Bu durumda tersten gidildiğinde ilgili unsurların ayrı ayrı anlamlarına erişilebilmektedir. Bileşiğin anlamı olan “çorap” için *etük* sözcükbiriminin seçilimindeki motivasyon önemli bir ipucudur. Çünkü **yip başmak*, **yip çaruğ* veya **yip izlik* denilmemiştir. *etük*’ün anlamsal özelliklerinin temsilindeki [+KONÇ] anlambirimciği, onun özgül anlambirimciğidir. Yani diğer ayakkabı sınıfının üyelerinden bu şekilde ayrılabilir. *etük*’ü diğer “ayakkabı” türlerinden ayıran *konç*; “çorap” anlamı için sözcük-yapımındaki motivasyonudur. Çünkü ÇİZME kavramı gibi ÇORAP kavramının da bileği geçmesi yani konca sahip olması zihnin türetimi için bu yeni kavrama ilgili kavramsal alandan seçilebilecek ortak özellik sunmaktadır. Bu da *etük* “çizme” sözcükbiriminin önünde metası olan *yip* “ip; pamuk” sözcükbiriminin dizimlenip bir alt-türüne ad verilmesini sağlamıştır. Dikkat edildiğinde buraya kadar sözcükbirimlerin anlamları için ayırt edici özellikler yani Anlambilimsel Özellikler yaklaşımı uygulanmıştır.

Burada sezilen en temel sorun; konu olan bir ayakkabı ulamının üyesine gönderimi olan bir sözcük yani *etük* “çizme”, nasıl oluyor da bütün ayakkabıları kapsayacak şekilde bir üst-düzey terim olan “ayakkabı” gönderimine sahip olabiliyor? Çünkü herhangi bir *çizme*’den bahsederken onun üst-düzey terimi olan *ayakkabı* denilebilir ancak herhangi

bir *ayakkabı* türünden bahsederken bir *çizme* denemez. Sınıflar mantığına göre, kaplam alanı geniş olan sözcükbirim (*ayakkabı* gibi), içlemi geniş olan sözcükbirimin (*çizme* gibi) yerine kullanılabilir.

Anlambilimsel Özellikler ve kullanımsal yani bağlamsal unsurlardan bir noktaya kadar faydalanılabilmektedir. Ancak bu yaklaşım yukarıda sayılan farklılıkların aynı metinde takip edilmesinin mümkün olup olmaması konusunda yöneltile soruyu yanıtsız bırakmaktadır. İşte burada devreye tamamlayıcı Öntür Yaklaşımı girmektedir.

etük maddesinin durumuna koşut olabilecek, giyim kuşam ulamı için anahtar örnek, Lipka'nın (1992) çalışmasında mevcuttur. Almanca *Handschuh* “eldiven” sözcüğünün *Fingerhandschuch* (=glove) ve *Fausthandschuch* (=mitten) gibi bileşik sözcüklerle alt-düzy terimleri mevcuttur. Ancak Almancadaki alt-düzy terimlere karşılık gelen İngilizce *glove* ve *mitten* sözcükbirimlerinin bu dilde bir üst-düzy terimleri mevcut değildir (Lipka, 1992, s. 50). Yani *Handschuh*'u çevirmek isteyen anadil konuşuru için İngilizcede tam bir eşdeğer bulunamayacaktır.

Bir sözlüksel girdi normalde kaplamı daha geniş olan aynı ulamın üst-düzy teriminin içinde tanımlanır. Yani bir *çizme*, “koncu olan, bileği geçen bir ayakkabıdır” şeklinde tanımlanabilmektedir. Ancak *mitten* sözcükbirimi üst-düzy bir terime sahip olmadığı için kendisiyle yan altanlamlı olan *glove*'un içinde tanımlamaktadır: *mitten: a type of glove with a single part for all the fingers and a seperate part for the thumb*⁵ (Tüm parça için tek parça ve başparmak için ayrı parçadan oluşan bir *glove* türü). Yani *glove*, bir üst-düzy terim olmamasına rağmen, tanım yapılırken, yani ihtiyaç ânında, “eli korumaya veya sıcak tutmaya yarayan giyim sözcüğü”nün içindeleme yöntemi ile ulamlanmasını sağlamaktadır. Bunun en ilkel sebebi, bilinmeyen bilinenle anlatılma çabasıdır. Sıradüzen ilişkisinde aynı sırada yer alan sözcükbirimler arasında tür için en iyi bilinen *glove*, o ânda bilinmeyen olarak kabul edilen eş-düzy veya yan-altanlamlı *mitten*'i tanımlamada kullanılmaktadır.

Bu durum *etük* için de geçerlidir. Sağol, “Ayakkabı Kelimelerinde Anlam Değişmeleri” yazısında *ayakkabı* sözcüğünün ortaya çıkışının Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra olduğunu ve sözcüğün 15. yüzyıldan itibaren *Tarama Sözlüğü*’nde takip edildiğini aktarmaktadır (Sağol, 2003, s. 19). Yani bakıldığında bu tarihe kadar *etük*, *başmak*, *çarık*, *izlik* gibi sözcükbirimler eş alt-düzy terimlerdir ve bunların bir üst ulamında yer alan AYAKKABI kavramını karşılayacak herhangi bir üst-düzy sözcükleri yoktur. *etük* de bu ulamın yani “ayağa giyilen giyim sözcüklerinin” en çok bilinen türü olduğu için *ton* “giysi, giyim” gibi bir üst-düzy terimin yanında konumlanıp dizimleniyor olabilir. Ya da tıpkı sözlükte (*dictionary*) *Handschuh*'un karşısına hedef dilden bir alt-düzy terim olan *glove*'un yer alması gibi, *calceamentum* “ayakkabı” anlamındaki üst-düzy ulamın tam karşılığı o dönemki Türk dili için olmadığından, yani hedef dilden kaynak dile bir sözlüksel boşluk olduğundan, sözlükte bir eşdeğer arandığında, yani yine ihtiyaç ânında, ulamın en çok bilineni, yani öntürü olarak *etük* devreye giriyor olabilir.

⁵ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mitten>

Bu durumda *etük*'ün bağlamlarda takip edilen AYAKKABI kavramına gönderimleri, sözcükbirimin kaplam alanı daha geniş olan bir anlamına yönelik olmaktan ziyade, “ayakkabı” anlamındaki üst-düzey terimin ihtiyacı duyulduğunda bunu karşılamak için bu ulamın öntürü olan *etük*'ün seçilmesinden ileri gelmektedir. *etük* sözcükbirimin “ayakkabı” sözlüksel biriminin olmadığı ve bunun ilgili sözcükbirimin kullanımsal anlamına işaret ettiği söylenebilir. Çalışmada bağlamlarda dizimleniş itibariyle takip edilen anlamlar için örtük anlam terimi kullanıldığı daha önce aktarılmıştı. Bunu sözlüksel girdide temsil etmek ulamsal bir bulanıklığa sebep olacaktır. Çünkü *etük*'ün “ayakkabı” sözlüksel birimi”, sözcüğün kavramsal anlamlarına dahil edilemeyen, onun kullanımsal anlamına yöneliktir. İlgili kavramsal anlam “çizme”dir ve *etük*'ün kavramsal anlamlarında “ayakkabı”nın sayılmasından ziyade, 15. yüzyıla kadar bu ulamın üst-düzey terimi olan *ayakkabı* sözcükbirimi tanımlanmadığı ve burada (şimdilik kaydıyla) böyle bir göndergenin olmaması nedeniyle, bu anlamı karşılamak ihtiyacı duyulduğunda, bu ulamın öntürünün kullanıldığı söylenebilir. Bu da sözcükbirimin örtük anlamına dairdir.

Rosch'un (1973) KUŞ ulamıyla ilgili önemli bulgusu; uçabilen ve en çok görülen yani tek mil bir alt-tür o ulamı en iyi şekilde temsil etme ihtimali olandır. Yumurta ile çoğalan, kanadı olan fakat uçamayan bir *hindi*, veya *penguen* tek mil bir tür özelliği göstermemesi nedeniyle türünün öntürü olamamaktadır. O dönemde Orta Asyalı bir Türk için “profesyonelce yapılmış” yani tek mil bir ayakkabı türü olan ve soğuk, karasal bir coğrafyada, savaşçı kimlikli bir toplumda sürekli karşılaşılan *etük* “çizme”nin, bu ulamın en iyi temsilcisi yani öntürü olduğu düşünülebilir. Rosch'un (1973), kuramını test ettiği örneğine dönülecek olursa “Her sabah kuşlar pencereimin önünde cıvı cıvı öterler” cümlesinde kuşların yerine bu türün öntürü *serçe* getirilebilirken KUŞ ulamında yer alan bir *hindi* getirilememekteydi. Şimdi, dilde hiç KUŞ kavramına yönelik *kuş* sözcüğü olmadığı ve diğer kuş türlerine dair göndergelerin aynı hiyerarşi altında sıralandığı bir koşul düşünölsün. KUŞ kavramına dair göndergenin farkındalığı dil konuşurlarında olmadığından bir gösterim olmamış, yani dile-içkin durumda sözcüğü de olmamış olacaktır. Bu ulama dahil olan *serçe*, *güvercin*, *ardıç kuşu*, *penguen* ve *hindi* sözcüklerinden ilgili ulamı kullanım esnasında temsil edebilecek sözcük hangisi olabilirdi? Bir *hindi* veya *penguen* mi? Bu duruma koşut olarak *etük* “çizme”nin, profesyonelce yapılmış, tek mil bir ayakkabı türü olması ve yine at binen, savaşan, karasal iklimde yaşayan bir Türk için en çok görülen tür olması onun ilgili ulamın temsil değerinin en yüksek olmasına neden olmuştur. İşte *etük*, *çarık*, *başmak*, *izlik* gibi aynı kavramsal alanda yer alan sözcükbirimlerin sınıfbirimlerinin sözcüksel bir karşılığı olmadığından, ilgili sınıfın temsili, o sınıfın en iyi temsilcisiyle yani öntürüyle sağlanabilmektedir. *etük*'ün kavramsal anlamlarına dahil edilemeyen “ayakkabı” örtük anlamı, onun ihtiyaç anında ilgili ulamın en iyi şekilde temsilcisi olabilmesi şeklinde sonuçlanan bilişsel sürecin sonucudur.

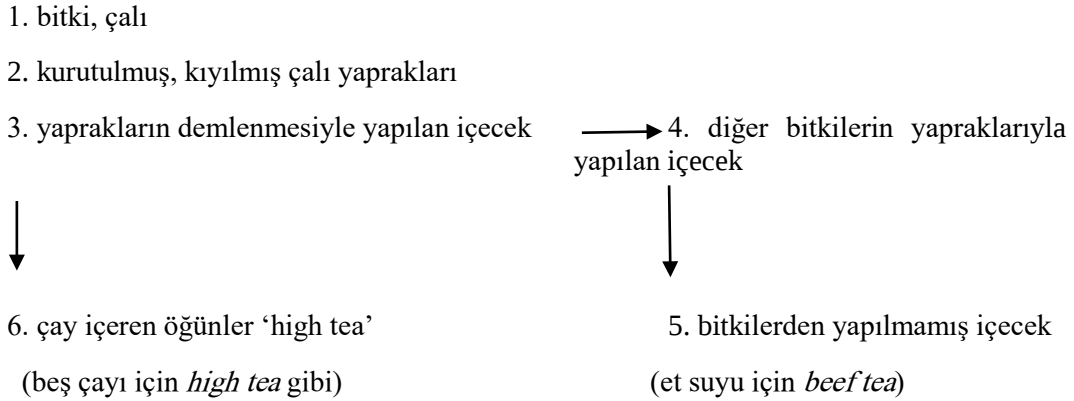
Bu durumun nedenselliğini tespit etmek için tek başına Anlambilimsel Özellik yaklaşımı yeterli olmamış, tamamlayıcı olarak Öntür Kuramı'na başvurulması gerekmiştir. Anlambilimsel Özellik ile Öntür Kuramı gibi iki anlambilimsel yaklaşım bir sözcükbirimin anlamlarını ortaya koymak konusunda tek bir yöntemden daha fazla sonuç alınmasını ve hatta açmaz durumların izah edilmesini sağlayan anahtarlar sunabilmektedir.

3. VERİLERİN SENTEZİ

Verilerin sentezi, çalışmanın artzamanlı dönemdeki çokanlamlılık olgusunun iz düşümüyle ilgilidir. Bu olgunun çalışma alanı için bir iz düşüm olarak adlandırılmasının nedeni sınırlandırılmış dönemde belirli bir alana yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmenin tutarlı olmamasından ileri gelmektedir. Yani araştırılan sözcükbirimin düzenlilik arz eden ortak kullanımları varsa, tespit edilen sözlüksel birimlerin ve çokanlamlılık birliğine dahil edilemeyecek örtük anlamlarının bir sözlük maddesi gibi temsil edilmesi gerekmektedir. Lipka'nın (1992) Dirven'dan (1985) "...olan" ve "...olmayan" şeklinde aktardığı çokanlamlılık ulamlaması verilerin sentezi konusundaki yöntem adına çıkış noktası olmuştur. Eski Türk dili adına yapılan bu çokanlamlılık gösterimin diğer bir önemi; ayrıntılı bağlam sunumları, bağlamdan elde edilen verilerin analizi ve bunun kavramsal bilgi ile eşleştirilmesinin yoğunluk arz etmesi nedeniyle bulguların gösterimsel temsiline ihtiyaç duyulması konusundadır. Bu temsil, her maddenin en nihayetinde hizmet etmesi gereken tarihsel sözlüğün sözlüksel girdisinin diyagramıdır. Lipka'nın çalışmasındaki *çay*'la ilgili gösterimsel tasnif aşağıda sunulmuştur (Lipka, 1992, s. 129):

çay'la ilgili olan anlam

çay'la ilgili olmayan anlam

1. “(canlı) bitki, çalı” olan *çay*’dan, 2. “kurutulmuş, kıyılmış çalı yaprakları” olan *çay*’a geçiş ve bu 2. anlamdan, 3. “yaprakların demlenmesiyle yapılan içecek” olan *çay*’a geçiş anlambilimsel kayma veya aktarım denilen sürecin klasik metonimi olarak kabul edilen türüdür. 3. *çay*’dan, 4. “diğer bitkilerin yapraklarıyla yapılan” *çay*’a geçiş ve 4.’den, 5. “bitkilerden yapılmamış” ve başka ‘şey’lerin suyu mesela “et suyu” için kullanılan *beaf tea* gibi içecek olan” *çay*’a geçiş ise metaforik çokanlamlılaşıma örnekleridir. 3. anlam olan “çay çalısının yapraklarının kurutulup, kıyılması sonucu elde edilen *çay*’ın demlenmesi ile elde edilen içecek olan *çay*’ın öğün saati olan” 6. *çay* anlamı için de metaforik çokanlamlılaşıma denilmektedir.

çay’ın anlam aktarımı ile çokanlamlılaşıma şemasında “A. *çay*’la ilgili olan anlam” ve “B. *çay*’la ilgili olmayan anlam” şeklinde iki farklı ulamlaştırma dikkati çekmektedir. Bu ulamlamanın çalışmanın çokanlamlılık konusunda yönteminin belirlenmesindeki çıkış noktası olduğu yukarıda bildirilmiştir. Sözcükbirimin çokanlamlılığının takibi için bu

şeklide “... olan” ve “... olmayan” şeklinde bir tasnif yapmak öncül bir hamledir. Bu ayırım için belirleyici olan ise ilgili sözcükbirimin ilk kavramsal anlamıdır.

Çokanlamlılık şeması için ilk ayırım, yani sözcükbirimin ilk kavramsal anlamı, onun tarihî bir dönem önceliğiyle sıralandığı bağlamdaki ilk anlamına yöneliktir. Şayet araştırılan sözcükbirimin çokanlamlı bir birliğe sahip olduğu kabul edilirse, birliğin ilk üyesi onun ilk anlamıdır ve bu kavramsal anlam çokanlamlılık tasnifinde öncül aşamayı belirlemektedir.

Tarihî döneme dair yapılan “çokanlamlılık” tespitleri için göz ardı edilmesi gereken birtakım sınırlılıklar mevcuttur. Bağlamlarda tespit edilmeye çalışılan çokanlamlılık algoritmasının temsil edilmesi gerekliliği böyle bir sınırlılığın ikincil bir şemayla telafi etme çabasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü artzamanlı ölçekte eşsüremlî bir kesit yakalamaya çalışılırken bir sınırlama yapılması ve sonrasında ilgili sınırlamanın telafi edilmesi gerekmektedir. İlgili telafi, Eski Türk dilinin çalışma alanı adına vurgulanan kesitin tasnif edilip çokanlamlılığın dönemlerdeki seyrine dair bir tablo yapılmasına dayanmaktadır. Bu durumda *oğlan* maddesinin ilk aşamada tarihsel dönemlendirmeye bağlı bağlamlarının sunumunun hemen ardından ikinci aşamada bu “telafi” şemasını paylaşmak, bağlamla koşut bu görünüm için daha uygun olacaktır. Dönemlere göre çokanlamlılık tablosu, yani telafi tablosu aşağıda *oğlan* örnekleminde sunulmuştur.

Ancak dikkat edilirse yalnızca bağlamsal ve dönemsel bir tablo sunmak yeterli olmamaktadır. İlgili çokanlamlılığın eşsüremlî bir kesit olarak sunulması, durumu özetlemek adına elzemdir. Böylelikle iki tablonun bir bütünlüğü arz eden parçalar olduğu düşünülecek olursa en azından sınırlılık konusunda telafi edilme gayesi daha makul bir seviyeye taşınılabilecektir.

Çalışmanın yöntemi adına, anlamın bağlamda oluşması, bağlama özgü olmasını önceleyen bir yaklaşımla, ayrıntılı bağlam sunumları ve analizler sonrası; bu şekilde çokanlamlılığın birleşimsel temsiline ihtiyaç duyulmaktadır. İlgili temsil bir sözlüksel girdi gibi düşünülebilir. Buradaki gösterimler sözcükbirimin veya sözlük bazında düşünülecek olursa sözlüksel girdinin unsurlarıdır. Ancak bu şekilde birleşimsel bir gösterim, tıpkı bir sözlük maddesinde olduğu gibi, sözcükbirimin anlamının tamamı demek değildir. Anlamsal nüansların takibi ise yöntemin birinci aşamasında sunulan bağlamlar ve bu bağlamlardaki analizlere dayanmaktadır. Böylelikle hem bağlam önceleyen bir yaklaşım benimsenmiş olacak hem de süreçlerin takibi adına özet değerinde birleşimsel bir temsil elde edilmiş olacaktır.

4. ÖRNEKLEM: *oğlan* “erkek köle” [= el-ğulām] ~ *ovlan* “çocuk” [= eş-şabiyy]

Kİ’de eş-şabiyy karşılığı ile takip edilen *ovlan* ve *el-ğulām* karşılığı ile takip edilen *oğlan* olmak üzere iki farklı madde mevcuttur. Araştırmacılar tarafından *oğlan*’ın *el-ğulām* karşılığı; *el-ğulām*’ın hem Arapça sözlüklerdeki kavramsal anlamının “genç erkek; bülüğ çağındaki erkek” olması hem de diğer madde olan *ovlan*’ın eş-şabiyy, yani “çocuk” sözlüksel öğelerine sahip olması nedenleriyle genellikle “bülüğ çağındaki erkek” olarak değerlendirilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken şudur: Ebû Hayyân sözlüğünü hazırladığı Türk dilinin, diğer bölgesel değişkenleri de dahil olmak üzere birtakım ses denkliklerini haiz bir sözlükçüdür ve bu maddelerden birine “çocuk”, diğerine ise “genç

erkek” olarak karşılık bulmak isteseydi, diğer ses denkliklerine sahip sözcükbirimsel değişkenleri aynı maddede verdiği gibi bunu da aynı maddede verir ve bu denklige dikkati çekerti. *oğlan*’ın karşılığı olan *el-ğulâm* “erkek köle” sözlüksel birimi ile tanıklanmış olduğu için Hayyân tarafından iki farklı madde olarak değerlendirilmiş olmalıdır.

Bu maddede *oğlan* ve *ovlan* (<*oğlan*) birlikte değerlendirilmiştir. Sözcükbirimin tarihsel gelişiminde ilk tanıklandığı form ve dönem içerisindeki genel yazımın *oğlan* olması nedenleriyle maddenin izahında otrografik olarak *oğlan* esas alınmış olup anlamsal çeşitlilik bu yazım üzerinden sunulmuştur. Yine bu tercihle, Kİ’de yani sadece aynı dönem değil aynı metinde takip edilen *oğlan* ve *ovlan* ortografik farklılıkları üzerinden sözcükbirimin eskil yazımlı formu *oğlan* için terimselleşme süreci hakkında bir genellemeye yapıp yapılamamacayağının araştırılması hedeflenmiştir.

4.1. ET-I

oğlan sözcükbiriminin ilk tanıklandığı bağlam OY’dır ve burada “evlatlar” gönderimi ile takip edilmektedir: KT G1 *teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum sabımın tüketi eşidgil ulayu iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum biriye şadapıt begler yırıya tarkat buyruk begler* “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) evlatlarım, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler soldaki Tarkanlar (ve) kumandan beyler.” (Tekin, 2010, s. 20, 21).

Clauson EDPT’de *ogul* maddesinde sözcükbirimin “evlat” anlamına geldiğini ve tek başına “erkek evlat” gösteriminin olduğunu, ancak “kız evlat” gösteriminin olamayacağını bildirir. *ogul* sözcükbiriminin çokluk eki almış biçimi yani *oğlan* başlangıçta “evlatlar” anlamındadır ve sonra bu çokluk anlamı unutulmuştur. Bu *oğlan* sözcükbirimi ise daha sonra “erkek çocuk”, “hizmetçi” ve “koruma” anlamına gelmeye başlamıştır (Clauson, 1972, s. 83b-84a). Erdal, OTWF I’de bu +*An* eki ile ilgili “kolayca tanımlanabilen ancak artık işlek olmayan topluluk eki” notunu düşmüştür ve Clauson’la aynı fikirdedir (Erdal, 1991 I, s. 91). Bu açıklamaların içerisinde Clauson’un ilgili maddede takip edilen “aslen her iki cinsiyetten de, ancak güçlü bir “erkek çocuk” imasıyla” notu dikkat çekicidir. *oğlan*’ın tek başına kullanımının “erkek çocuk” gönderimine sahip olması aslında *oğul*’un her ne kadar “evlat” anlamına gelse de anlamsal çekirdeklerinde gücül olarak yer edinen “erkek çocuk” anlambirimciğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü *oğlan* tek başına ne bir “kız evlat” ne de “kız çocuk” gönderimine sahiptir. Bu gönderime sahip olabilmesi için önünde hep *kız* sözcükbirimi dizimlenmeli, yani *kız oğlan* olarak takip edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte bağlamlarda *oğlan* tek başına “erkek çocuk” gönderimiyle takip edilebilmektedir.

IB’de *oğlan* “çocuk” sözlüksel birimiyle tanıklanmaktadır: IB 23 *oğlan kekük tezekin bultı çekik etiñ kutlug bolzun tir ança biliñler edgü ol* “(Fal şöyle) der: “Bir (erkek) çocuk⁶ doğan tezeğini buldu. ‘Tarla kuşu! Etin kutlu olsun! Öylece biliniz: (bu fal)

⁶ IB’de (2017), Yıldırım, Türkiye Türkçesine anlam aktarımı yaparken *oğlan* için “oğlan” karşılığını vermiştir. Maddenin giriş kısmında anlamsal bir bulanıklığa sebebiyet verilmemesi adına aktarılan kısımda “(erkek) çocuk” değişikliği yapılmıştır.

iyidir” (Yıldırım, 2017, s. 38). Ancak dikkat edilirse fal kadrosunda bir kişi sunulduğunda onun cinsiyeti, yaşı bazen de mesleği bildirilmektedir. Özellikle fal kişisi kadınsa fallarda gönderimi “kadın” olan çok farklı adlandırmalar takip edilmektedir: *uzuntonlug* “kadın”, *kurtga* “yaşlı kadın”, *avinçu katun* “cariye” gibi. Falın iyi veya kötü olmasında etki ediyor olması muhtemeldir. Bu yüzden bir *oğlan*’dan söz edildiğinde onun cinsiyeti eğer bir kız olsaydı, muhtemelen belirtilirdi. Burada gizli eril cinsiyete işaret eden “(erkek) çocuk” gönderimi söz konusu olabilir.

oğlan sözcükbirimi derlemde şimdiye kadar “evlatlar”, “evlat” kavramsal anlamıyla tanımlanırken, artık “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi”⁷ için kullanılan bir ad olarak yeni anlamı ile takip edilmektedir. Sözcükbirimin çokanlamlılaşması, aslında aynı alanlarda bulunan bu iki kavramın (“evlat” ve “çocuk”), birinin (“evlat”), diğerini (“çocuk”) anlatmada referans noktası olması ve *oğlan*’ın “çocuk” yeni anlamına erişiminin “evlat” ile sağlanması, yani metonimik haritalama ile gerçekleşmiştir.

AY VIII. kitapta *oğlan* cinsiyetsiz bir şekilde “evlat” olarak takip edilmektedir: 7b 255 *bodimata* 256 *atlıg umay iyesi biş yüz oğlanı arasinta en kiçigkiye* 258 *oglı* (Çetin, 2020, s. 243) “bodimata adlı umay iyesi beş yüz evladının arasından en küçücük oğlu(nu)...”. Çetin, Bodimata’nın Buddha’ya secde eden iblislerin annesi olduğunu, bu iblislerin de beş yüz kişilik bir “kuvrak” olduğunu aktarır (Çetin, 2020, s. 392). Buradaki oğlan sözcükbirimi bağlam nezdinde düşünülecek olursa cinsiyetsiz bir şekilde “evlat” gönderimine sahiptir.

Güzel (2013), Uygur sivil belgelerinde ticareti yapılan unsurlar başlığı altında insan ticareti ile ilgili sözleşmeleri aktarmaktadır. Bu sözleşmelerde “köle” kavram alanı içinde tanımlanan sözcükbirimleri: *kün*, *karabaş*, *kul*, *katun*’dur. *ogul* satışına da değinilen bu çalışmada sunulan bağlamda bir baba, yaşı küçük olan evladını, büyük evlatları ile istişare edip satmaktadır. Sözcükbirimin gönderimi bir “köle” olana değil, “evlat” olanadır. Eğer *oğlan* sözcükbiriminin “köle” gönderimi bu dönemde olsaydı, köle alım-satım belgelerini de içeren Uygur sivil belgelerinde takip edilmesi beklenirdi

4.2. ET II

KB’de *oğlan*’ın “evlat” sözlüksel birimi ile takip edildiği bölümde Ay Toldı, Hükümdar Kün Togdı’ya vasiyetname yazar ve oğlunu ona emanet eder: 1491 *yawa ıdına boşlağ yıga tut kısa / yıga tutsa oğlan bulur kut basa* (Arat, 2008, s. 326) “serbest ve başıboş bırakma, engel ol, (ipini) kısa tut. Evlat sıkı tutulursa bahtiyar olur.”

KB’de *oğlan* sözcükbirimi “çocuk” sözlüksel birimiyle: 1097 *yok erdim törütti ıgıditi mini / kiçig oğlan erdim bedütti mini* (Arat, 2008, s. 268) “yoktum, (Tanrı) beni yarattı, yetiştirdi / küçük bir çocuktum beni büyüttü.” *oğlan*’ın “genç erkek” anlamı; sözcce içindeki *yigit* ile koştur bir şekilde dizimlenmesi ve *oğlan* ve *yigit*’in *karı* ile karşıt anlamlı olacak şekilde sunulması yoluyla takip edilmektedir. Bu *oğlan*’ın ilgili sözceden çıkarım yoluyla kazandığı örtük anlamına ilişkindir: 1868 *kılınçı karı körse yaşı yigit* “tavrı

⁷ TDK çevrim içi, *Genel Türkçe Sözlük*, çocuk maddesi: <https://sozluk.gov.tr/?ara=%C3%A7ocuk>

yaşlılara benzer dikkat et yaşı gençtir.” 1870 *kılınçlı kararı oğlan özlüğü ukuş* “aklın hareketi yaşlı, özü gençtir.” (Arat, 2008, s. 386, 387)

Öğdülmiş’in Hükümdâra kumandanın nasıl olması gerektiğini anlattığı bölümde *oğlan* sözcükbirimi “**erkek köle**” gönderimiyle takip edilmektedir: 2280 *yitürse içürse keğürse keğim / at üstem kız oğlan bu birse telim* “silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı; onlara çok at ve koşum, cariyeye ve erkek köle ihsan etmeli” (Arat, 2008, s. 447-448). *oğlan* sözcükbiriminin “erkek köle” sözlüksel birimini kazanması hakkında, *oğlan*’ın ‘soyla ilgisi olan’ “evlat” sözlüksel biriminden değil; ‘soyla ilgisi olmayan’, yaş olarak yetişkin olmamayı gerektiren “çocuk” sözlüksel birimi üzerinden olduğu söylenebilir. *kız* ve *oğlan* sözcükbirimlerinin [-YETİŞKİN] anlambirimcikleri açısından *kadın* ve *er* sözcüklerine bir karşıtlık barındırdıkları ve bu nedenle “erkek köle” ve “cariye” için işlevsel açıdan *yaşça küçük* veya *genç* olma şartı düşünüldüğünde “erkek köle” için *oğlan* denildiği düşünülebilir.

Hükümdar Kün-Togdı’nın mektubunu Odgürmiş’a iletmeye giderken Öğdülmiş’in kendi evinden çıkışının anlatıldığı kısımda *oğlan* sözcükbirimi “**erkek hizmetçi**” gönderimi ile tanıklanmaktadır: 3955 *atın tuttu terkin bir oğlan bile / turup çıktı ewdin sewinçin küle* (Arat, 2008, s. 688) “bir erkek hizmetçiye çabucak atını hazırlattı, sevinç içinde ewdin çıktı.” Buradaki üst-düzey bir terim olan “köle”den daha farklıdır. Beyin kendi evinde görevli bir *oğlan*’ı vardır ve onun işlerini görmektedir. Bu gönderim için sadece bir “erkek köle” demek bağlamda sunulan gönderim için yeterli olmayacaktır. Bununla birlikte maddenin ilerleyen kısımlarında *oğlan* sözcükbirimi için “erkek hizmetçi” gönderimine uygun bağlamlar, onun eşdizimli kullanımı olan *uşak oğlan*’ın tanıklanması ve Türkiye Türkçesinde *uşak*’ın “erkek hizmetçi” anlamını nasıl kazanmış olabileceği üzerinden yapılan çıkarım, aslında KB bağlamı için *oğlan*’ın “erkek hizmetçi” gönderimini de desteklemiştir.

oğlan “gulâm” gönderimi için: *oğlan* sözcükbiriminin sarayda görevli meslek kolu için kullanıldığına dair tanıklar KB’de mevcuttur. Burada saraydaki *oğlan*, yukarıda sunulan bir “erkek köle” veya “erkek hizmetçi” olan *oğlan*’dan daha farklı ve hatta daha fazla anlambirimciği çekirdeğinde barındırmaktadır. Aslında bu mantıksal gerektirim nedeniyle dil-dışı dünya için bu şekilde olmalıdır. Hükümdara, hana yakın olmak, sarayda olabilmek, bir “erkek köle” olmaktan çok daha fazlası olmayı gerektirir. Hükümdar Kün Togdı’nın isteğini hacibe söylediğinde hacibin bu isteği yerine getirmek için hükümdarın hemen kapısının önünde bekleyen *oğlan*’ı görevlendirdiği beyitteki *oğlan*, sözcükbirimin “gulâm” gönderimi ile ilişkilidir: 574 *turup çıktı hâcib kapuğka tegip / bir oğlan yügürtti tilin söz ıdıp* 575 *bu oğlan yügürdi tegürdi sözi / tonın keğti turdı sewinçin özi* (Arat, 2008, s. 180) “Hacib kalkıp çıktı, kapıya gelip bir *gulâm*’ı haberi göndermek için koşturdu. Bu *gulâm* koştu, (Ay Toldı’ya) haberi ulaştırdı. Ay Toldı sevinçle kalktı, giyindi.”

Bu hususta dil-dışı dünyaya ait GULÂM kavramı için açıklama yapmak gerekmektedir. Genç (2002), *oğlan*’ı Karahanlı Devleti’nin askerî teşkilatı içerisinde “saray muhafızları” başlığı altında değerlendirmektedir ve “hükümdardan başka öteki devlet ilerigelenlerinin de şahıslarına ait gulâmlarının olduğu malûmdur. Nitekim Yusuf Has Hâcib’in; haciblerin ve kapucubaşı’nın emrinde *oğlan*’ların (*gulâm*) bulunduğu dair kayıtları”ndan bahsederken yukarıdaki KB beyitini alıntılar. *oğlan* ile gulâm’ın örtüşmesi

hakkında Genç'in düştüğü şu not önemlidir: “Karahanlılarda gerek hükümdarın gerekse diğer ilerigelenlerin şahıslarına ait oğlan'lardan oluşan muhafız birliklerinin menşei, bir başka söyleyişle onlarda gulâm sisteminin başlangıcı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir” (Genç, 2002, s. 197).

Karahanlı Devleti'nin siyasetnamesi olan KB'de “gulâm” gönderimiyle takip edilen *oğlan* ve Genç'in (2002) çalışmasında bildirilen sistem olan *gulâm*'ın Kİ'deki *oğlan* “el-gulâm” ile örtüşmesi rastlantısal değildir. Bu konuda Kİ'de *ovlan* ve *oğlan*'ın ortografik farklılığı da göz ardı edilmemelidir. Bu ortografik farklılık çalışmanın *yığaç* maddesindeki durumla da bir ortaklık barındırmaktadır. *yığaç* sözcükbirimin çokanlamlılığı pek çok ortografik değişken (*yığaç*, *yağaç*, *ağaç*, *ağas*) ile takip edilmekteyken, “bir ölçü birimi” anlamındaki terim sözcük her dönemde, her bağlamda sadece *yığaç* şeklinde eski formunu muhafaza etmektedir. Terim olan sözcükbirimler aslında kapalı sınıf üyeleri gibi davranabilirler ve bu da onları hem anlamsal hem de ortografik olarak daha ‘tutucu’ kılabilir. Kİ'deki *oğlan* sözcükbirimi de eski yazımını koruyan, sözcükbirimin terim anlamına yöneliktir.

KB'de takip edilen *oğlan*'ın “gulâm” sözlüksel birimi için “küçük yaşta devşirilen, saray ve ordu için özel yetiştirilen erkek köleler” açıklaması *oğlan*'ın askerî ve idari terim-anlamına yöneliktir. Ancak KB'de *oğlan* “gulâm” zümresinin dönemin toplumsal ve kültürel yönünü ortaya koyan temayüllerin takip edildiği bağlamları da mevcuttur. Sarayda yemek ve içkilere katılan tüm otları denetleyen; hazım, kuvvet, müşhil ilaçlarından sorumlu *ıdışçı başı* adlı görevlinin emrinde çalışan *oğlan*'lar da vardır. Bunlar bağlamda hem *oğlan* hem de *ıdış tutğuçı* olarak takip edilmektedir. Bu durum üst-düzey terim ile temel veya alt-düzey bir terimin bağlamda birbirlerine gönderimi olacak şekilde kullanılmasından kaynaklanıyor olabilir. Muhtemelen *oğlan* üst-düzey bir terimdir ve sarayda görevli bu *oğlan*'ların yaptıkları işlere göre adlandırılmaları söz konusudur. *ıdış tutğuçı*, *yatgâk* ve *turgâk*, birer *oğlan* sınıfı üyeleridir denilebilir.

Ancak *ıdış tutğuçı oğlan*'ların yani sâkilerin anlatıldığı bölümde bu zümrenin çok güvenilir kimseler olması gerektiği vurgulanmaktadır. Hükümdara ve beylerine sâkîlik görevinde kullanılan bu *oğlan*'ların fiziksel özelliklerinden giyimine kadar nasıl olması gerektiği hakkında da ayrıntılı bir izah takip edilmektedir: 2913 *munîngda basağı bu boşğutları / sağalsız kerek barça körki yarı* 2914 *yalıng yüzlüg oğlan tolun teg yüzi / boğı tal kara saç beğiz teg yüzi* 2915 *bili bolsa yılmık yana yarı kiñ / ürüñg bolsa kırtış kızgu enğ* 2916 *yaşıl kök sarıg al ağı ton keğip / aşığı kötürse yaraşur yorıp* 2917 *sağalsız kerek bu ıdışçı arıg / küdezilse içgüde kıl tü yamıg* 2925 *ıdışçı başı kör uş andağ kerek / ıdış tutğuçılar bu mundağ kerek* “İçkici başının sâkileri de hep genç ve güzel yüzlü olmalı. Yüzünde henüz tüy belirmemiş bu *oğlan*'ların yüzü dolunay, boyu fidan, saçı kara ve görünüşleri tasvir gibi güzel olmalı. Belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalı. Onların yeşil, mavi sarı ve pembe ipek giysiler giyip dolaşmaları ve yemek taşımaları hoş olur. İçkinin kıl, tüy ve çerçöpten korunması için içkici sakalsız ve temiz bir insan olmalı. İçkici başı işte böyle, sâkiler de öyle olmalı” (Arat, 2008, s. 538, 539).

Burada sunulan *oğlan* temayülü, yukarıda kısaca özetlenen orduda yer alan “gulâm” sistemindeki *oğlan*'dan biraz daha farklıdır. Bu köklü temayülle koşut olarak

Yılmazlı'nın aktardıkları dikkat çekicidir: “Homososyal mekânlar ve ortamlar aynı cinsiyetten bireylerin bir arada bulunduğu ya da karşı cinsiyetten birilerinin bulunmasının istenmediği sosyalleşme mekânlarıdır. Buralarda farklı dönemlerde, farklı kültürlerde, farklı atanmış cinsel olan veya olmayan roller üzerinde homososyal ilişkiler inşa edilmektedir” (Yılmazlı, 2020, s. 39). KB’de *ıdış tutğucı oğlan*ların “tüysüzlük” şartının tek sebebi sundukları içkide kıl çıkma ihtimalinin önüne geçme gayesinden olması gerektir. Çünkü bu *oğlan*ların vurgulanan ince belleri, al yanakları, beyaz tenleri, rengarenk elbiseleri ve hatta içkide çıkabilme ihtimali olan kara saçları, “kıl tüy ve çerçöp” çıkmasını diye alınan bir önlemlle ilişkilendirilememekte, hatta ters düşmektedir. KB’deki bu *oğlan* temayülü Yılmazlı’nın aktardığı üzere Osmanlı’ya kadar uzanan köklü temayülle ilişkilendirilebilir: “Hamamlardaki tellak delikanlıları, meyhanelerde raks eden köçekler ve **ıçkı sunan güzel yüzlü genç oğlanlar** eğlence hayatının önemli figürleri olmuştur” (Yılmazlı, 2020, s. 39).

Hükümdarın *hizmetinde* kullanılmak üzere özellikle seçilen *oğlan*ların, gulâmhânelerde eğitildikleri aktarılmıştı. KB’nin, “gulâmhânenin ders kitabı (*textbook*)” özelliği taşıyan “Beylere *Hizmet* Edişin Töresinin ve Usulünün Anlatıldığı” bağlamı dikkat çekicidir: *oğlan*lar için beylere hizmete girişin küçük yaşta ve büyük yaşta olmak üzere iki yolu mevcuttur. Makbulünün “küçük” yaş olduğu, gelenek için bunun daha uygun olduğu, çünkü bu meslek kolunun ancak “küçük” yaşta *hizmete* girerse istenilen şekilde yetiştirilebileceği üzerinde durulan beyitler yer almaktadır: 4031 *iki türüg ol bu tapuğcı kişi / tapuğ kılsa itlür küniñge işi* 4032 *biri oğlan erken tapuğca kirür / tağı bir beğük bolsa ötrü kıılır* 4033 *ıkide talu edğüreki ol ol / kiçigde tapuğ kılsa bassa köñgöl* “Bu hizmetkârlar iki türlü olur; hizmet ederlerse işleri günden güne yoluna girer. Bunlardan biri küçükken hizmete girer, biri büyüdükten sonra bu işe bağlanır. Bunlar arasında küçükken *hizmete* girip benlik ve gururdan geçenler daha iyidir.” (Arat, 2008, s. 702-703). *oğlan*’ın küçük yaşta eğitilmesinin onun bu *hizmet* konusunda “gurur” yapmaması için önemli olduğu ve bu *hizmet* ile *oğlan*ların yükselebileceklerine dair aktarılan bu bağlam Antik Yunan metinleri ile koşutluk barındırmaktadır. Foucault (2020), *Cinselliğin Tarihi* adlı çalışmasının “Oğlanın Onuru” adlı bölümünde Antik Yunan’da *oğlan*’lardan haz duymanın kültürel temayüllerini sunar. Foucault tarafından, *oğlan*’lara methiye ve davet konulu *Şölen*, *Phaidros* ve *Eroticos* karşılaştırılır ve “onur” başlığı altında bu delikanlılara uyulması gereken kurallar ve karşı tarafın, yaşça büyük erkeklerin şehvetine nasıl *hizmet* etmeleri gerektiklerinin beyan edildiği bölümler aktarılmaktadır. Bu bölümlerde *oğlan*’ın “onur” kurallarına uyduğu takdirde, yani sınırları çizilmiş haz verme pratiğine sahip olduğunda “site/devlet” için sıradüzensel ilişkide yükselecekleri öğretisi de yer almaktadır. Çalışmanın “oğlanın onuru” kısmında Yunanlıların sahip oldukları bu “oğlanseverlik” kültürü ve dönem içinde onlara aşılarmaya çalışılan, genel bir kur yapma pratiği üzerinde durulmaktadır (Foucault, 2020, s. 262-270).

Yukarıdaki bağlamlarda sunulan “oğlanseverlik” *oğlan* sözcükbiriminin “saraya küçük yaşta devşirilen, hükümdar ve beylerin özel *hizmetinde* kullanılan erkek köleler”e yönelik gönderiminden kaynaklanmaktadır. Bu da bugün Türkiye Türkçesinde var olan *oğlanıcı* (<*oğlan+cı*) sözcükbiriminin birleşimsel (*compositional*) olduğuna dair tanıklar sunmaktadır. Buradaki *oğlan* biçimbirimi sözcük-yapımı sürecine “erkek” veya “genç erkek” sözlüksel birimiyle dahil olmamıştır. Burada köklü bir sistemin başlangıcı

olan “küçük yaşta devşirilmiş, sarayda *hizmetle* görevli erkek köle” anlamıyla *oğlan* biçimbirimi ve “bir şeye ilgili olmak, düşkün olmak” anlamı ile sözcük-yapımı sürecine dahil olan +cı adıl (*nominative*) biçimbiriminin ürettiği bir sözcük-yapımı süreci söz konusudur. Bugün Türkiye Türkçesindeki *oğlanc* sözcükbiriminin tabanı olan *oğlan*, yukarıda sunulan ve “sarayda *hizmet* için kullanılan küçük yaşta devşirilmiş erkek köle” yani “gulâm” sözlüksel birimiyle ilgisi olan *oğlan* olmalıdır.

DLT’de *oğlan*, “çocuk” gönderimiyle *oğlan etükti*, *oğlan itildi* “çocuk gelişti ve büyüdü” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 96) bağlamlarında tanıklanmaktadır. *oğlan eretti* “çocuk, erkek oldu” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 101), bağlamında *oğlan*’ın *eret-* “erkek olmak” ile dizimlenmesi bu sözcükbirimin “**erkek çocuk**” örtük anlamına yöneliktir. “büluğ çağındaki erkek” örtük anlamı: *tüş körmiş oğlan* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 399) sözcesinde takip edilmektedir. *oğlan*’ın “**bebek**” örtük anlamı *oğlan tişlendi* “bebeğin dişleri çıktı” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 324) bağlamında tanıklanmaktadır.

Kâşgârî’nın *uşak* ile ilgili izahı *oğlan* açısından önemlidir: “nesnelerin küçükleri için *uşak neñ* denir. Bu sözden getirilerek “küçük çocuklar”a *uşak oğlan* denir” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 31). Aktardıklarına göre *uşak* başlangıçta her şeyin küçüğü için bir niteleyici (*modifier*) görevi görmektedir. Sözcükbirimin *oğlan* ile eşdizimlenmesi ve maddenin ilerleyen kısımlarında BH bağlamında *uşak oğlan*’ın takip edilmesi bu birlikteliğin bileşik oluşturma ihtimalini akla getirmektedir. Çünkü *oğlan*’ın [-YETİŞKİN] anlambirimiçigi “çocuk” gönderimi için çok geniş bir aralık sunmaktadır. Bu nedenle *oğlan*’ın önünde *uşak*, *aguz*, *kenç* gibi niteliyiciler dizimlenerek dil-dışı dünyada var olan ve *oğlan*’a göre anlamınının yaş açısından daha belirli kılacak bir kavramın adı olmuş olabilir. Belki de ilk başta her nesnenin küçüğü için kullanılabilen *uşak* niteleyicisinin bugün Türkiye Türkçesinde “erkek işçi, hizmetçi” anlamını kazanması *uşak oğlan* eşdizimliliği ile olmuştur. Düşünüldüğünde *uşak* “küçük” ve *oğlan* “çocuk” aynı kavram alanlarının sözcükbirimleridir. Bu birliktelikten zaman içerisinde anlamsal çekirdeklerinde “erkek hizmetçi”yi de barındıran *oğlan*’ın eksiltilmesi (*ellipse*) ve eksiltilen biçimbirimin “erkek hizmetçi” anlamını dizisel kayma (*paradigmatic shift*) ile *uşak*’a bırakması yoluyla gerçekleşmiş olabilir.

oğlan sözcükbiriminin “**erkek köle**” sözlüksel birimiyle tanıklandığı bağlam: *bu oğlanı bir toruğa aldım* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 16) “bu erkek köleyi bir doru at karşılığında aldım.” Kâşgârî, *küçedi* maddesinde *oğlanı küçedi* örneğini vermiştir ve bir cariye’nin de cinsel amaçlarla kötüye kullanılması durumunda buna da *küçedenildiğini* bildirmektedir (Atalay, 2013 III, s. 259). Bu durumda buradaki *oğlan*, cariye ile karşılaştırılarak sunulduğundan onun yakın-dizisel ilişkili olduğu, karşıtanlamlısı “(erkek) köle” olmalıdır. Burada bir *oğlan*’ın cinsel amaçlarla kötüye kullanılması durumu KB’de sunulan sarayın “oğlanseverlik” temayülü ile koşuttur. Hatta kendisi de bir saray mensubu olan Kâşgârî’da *oğlanı kötületti* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 341) bağlamı tanıklanmaktadır. Bunlar *oğlan*’ın “erkek köle” veya daha özel bir sınıfı olan “gulâm” sözlüksel birimiyle ilgilidir.

4.3. OT-H

KE'de *oğlan* “çocuk” gönderimiyle takip edilmektedir: 105r14 *Ya'kûb yalavaçnıñ* 15 *Yûsuf oğlan irkende bir Mübaşere atlığ qarabaşı bar irdi, ol qarabaşnıñ Beşir atlığ* 16 *oğlı bar irdi. Bir kün oynayurda Yûsuf'ğa bir şebbâş urdı, Yûsuf yığlayı atasığa* 17 *keldi.* (Ata, 2019, s. 193) “Yakup peygamberin, Yusuf çocukken, Mübaşere adlı bir kölesi vardı, o kölenin Beşir adında bir oğlu vardı. Birgün oynarlarken (Beşir) Yusuf'a bir tokat attı, Yusuf ağlayarak babasına geldi.” KE'de *oğlan* “bebek” örtük anlamıyla takip edilmektedir: 166v6 *oğlan toğğandın soñ sût birmeyin anadın ayırıp tonga çulğap Beytü'l-Makdisğa eltip koyar irdiler.* (Ata, 2019, s. 325) “bebek doğduktan sonra süt (bile) vermeden anneden ayırıp kundağa sarıp Beytü'l-Makdis'e ulaştırıp bırakırlardı.” Devamında takip edilen kullanımı da önemlidir: 166v9 *kaçan Hına karnında oğlan belgürdi irse erinçe aydı... 10 ...oğul mu bolur ya kız mu, kız bolsa mescid hıdmetiğa* 11 *yaramağay* (Ata, 2019, s. 325). *oğlan* sözcükbiriminin “yetişkin erkek” gönderimi ile bağlamda örtük bir şekilde takip edilmektedir: 92r7 *Yûsuf'ı Mısır'ğa kiwürdiler. Mısır halkı biri birinçe ayturlar erdi: bu oğlan ol oğlan* 8 *turur kim on iki yıldın burun ayaqıñğa zencir urup eşekge mündürüp zindāñğa* 9 *ilttiler* (Ata, 2019, s. 174) “Yusuf'u Mısır'a getirdiler. Mısır halkı birbirine bu adam o adam diye söylerdi.” Rivayetler on yedi yaşına kadar çobanlık yaptığı ve yine Mısır'a hükümdarlık yaptığında yaşının otuz olduğu takip edilmektedir⁸. KE'de on iki yıl zindanda kaldığı aktarıldığına göre aktarılan bu yaşlarla koşuttur. Bu durumda otuz yaşında bir erkek için “genç”, “delikanlı” gönderimleri değil; “yetişkin erkek”, “adam” gönderimleri daha uygun olacaktır.

oğlan'ın [-YETİŞKİN] anlambirimciği geniş bir aralığa sahiptir. KE'de *oğlan*'ın anlamını sınırlayarak yeni bir sözcükbirim oluşturduğu düşünülebilecek birtakım eşdizimlikler söz konusudur. Yûsuf'un kardeşleri onu kuyuya attıktan sonra babalarına gelip ağlarlar. Bu kısımda 71v13 ... *kenç oğlan teg yığlaşu* (Ata, 2019, s. 143) şeklinde takip edilmektedir. Buradaki *kenç oğlan* ya bir “bebek” ya da “küçük çocuk” gönderimine sahiptir. Yine KE'de sözcükbirimin geniş olan anlam aralığının sınırlandırılması adına *yaş oğlan* ve *yirmi beş künlük oğlan* şeklinde kullanımları takip edilmektedir.

KE'de *oğlan* ve *kul oğlan* sözcükbirimleri “erkek köle” gönderimiyle Yûsuf'un kuyudan kurtuluşunun anlatıldığı bağlamlarda takip edilmektedir: 71v2 *Mevlî ta'âlânıñ tileki ezelde ol kim iki Habeşî oğlanlar imân keltürgeli 3 meniñ hażretimde yakın bolğaylar. Ol iki Habeşniñ biri Beşir atlığ yana biri Büşrâ atlığ.* 4 *Ol ikeğünü Mâlik Ze'rge kırk yıl kul kıldı. ... 7 Beşir, Büşrâ atlığ kul oğlanları kuduğğa suw alğalı ıddı* (Ata, 2019, s. 143). “Yüce Mevla'nın geleceğe dair dileği şuydu: İki Habeşî (erkek) köle iman getirdiğinden beri benim huzurumda yakın olacaklar. O iki Habeşî'nin birinin adı Beşir, diğerinin adı Büşra'dır. O ikisini Mâlik Ze'r'e kırk yıl köle yaptı. ... Beşir ve Büşra adlı (erkek) köleleri kuyuya su almaları için gönderdi.”

AOY'de *oğlan* Toktamış Han Yarlığı'nda takip edilmektedir: *toqtamış sözüm yağaylağa uluğ oruñğa olturğan ergeyin anğlatu kuşlu buğa hasan başlı ilçiler iydük erti sen taqı keleşinğni bizge iydiñğ erti buruñğı yıl begbolat hoca M'DYN başlı bir neçe*

⁸ Ö. F. Harman, “Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları (Cilt 44, ss. 1-5), 1989.

oğlanlar begiş turduçak birdi davud başlı begler edüğü aklı kişini temirge aldirtın çıkarıp iymişler (Özyetgin, 1996, s. 105). “(Ben) Toktamış, sözüm Yagayla’ya! Ulu Tahta oturmuş olduğumu anlatmak üzere Kutlu Buka ve Hasan başkanlığında elçiler gönderdik idi. Sen de sözcünü bize gönderdin idi. Önceki yıl Bek Bolat ve Hoca M’DYN başkanlığında birkaç prens (ile) Bekiş ve Turduçak Birdi Davud’un başkanlığındaki beyler Edüğü adlı kişiyi Timur’a önden çıkarıp göndermişler” (Özyetgin, 1996, s. 135).

Özyetgin’in (1996) çalışmsının dizin ve tercüme bölümlerinde “prens” olarak tanıkladığı bu *oğlanlar*’ın Bek Bolat ve Hoca M’DYN başkanlığında olması ve yarlıkta onların adından sonra sıralanması dikkat çekicidir. Bu yarlıklarda unvan olarak bir “han evladı”, “tahtın vârisi” olan prensin, bir beyden sonra sıralanması dikkat çekicidir. Örneğin söylev niteliği taşıyan OY, tahtın varislerine göre bir sıralanış barındırmaktadır. Kağan önce erkek kardeşlerine, ardından evlatlarına ve daha sonra kendine bağı beylerine seslenmektedir. “Okunmak için yazılmış” bu metinler, yani bir söylev metni, devletler arası yazışma metni, bugün için de açılış konuşmasındaki yetkili kimselerin ismen sıralanışları düşünöldüğünde, sıradüzen ilişkisine bağı bir dizimleniş takip edilmelidir. Beyden sonra sıralanan *oğlan* “prens”in kavramsal bilgi düzleminde irdelenmesi gerekmektedir. Özkaya’nın “Sovyetler Birliği’nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar adlı”⁹ çalışmasında yarlıkların kimlere verilebileceğinin anlatıldığı bölümde “sağ ve sol kol oğlanlarına” da verildiği belirtilirken oğlan’a, *oğlan* sözcükbirimi için önem arz eden bir not düşölmüştür: “Altın Ordu’da han çocukları olup tahta çıkma hakkına sahip olmayanlara “oğlan” adı verilirdi. Bunlar hanların cariyeye ve odalıklarından doğan çocuklarıydı. Ülke içinde özellikle önemli askerî görevlere tayin edilirdi” (Özkaya, 1990, s. 512). Tahta çıkma hakkı olmayan, annesi bir “kadın köle”, babası ise hükümdar olan *oğlanlar*, yarlıkta beylerden sonra bu nedenle sıralanmış olmalıdır.

4.4. OT-K

CCI’de *oğlan* sözlük kısmında “çocuk” ve “genç erkek” karşılıkları ile takip edilmektedir: 45a29 *pueri* “çocuklar”¹⁰ ~ *cowānān* “genç erkekler”¹¹ ~ *oglanlar* (Argunşah & Güner, 2015, s. 215). Bununla birlikte yine “köle” ve “hizmetçi” karşılıkları ile takip edilmektedir: 41b11 *famuli* “hizmetçiler” ~ *hetmâtgarān* ~ *oglanlar* (Argunşah & Güner, 2015, s. 20).

CCII’de Hz. İsa’nın doğumunun anlatıldığı kısımda *oğlan* sözcükbiriminin “bebek” örtük anlamı ile takip edilmektedir: 61b 4 *bariñiz betlemge anda tap- 5 gay siz togırgan oğlan çüprek[k]e çulganmış dağı biçenlikte 6 koyulmuş* (Argunşah & Güner, 2015, s. 260)

⁹ T. Özkaya, Sovyetler Birliği’nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar [Kitap Tanıtımı]. *Belleten*, 54, 1990, s. 497-532.

¹⁰ OLD’de de çokanamlı olarak takip edilmektedir: *pueri*’nin ilk sözlüksel ögesi “yetişkin olmayan erkek çocuk”; ikinci takip edilen öge “evlat”, üçüncü öge ise “erkek köle” ve son öge de “favori oğlan” ile birlikte argo bir terim olarak *catamite* “ibne” verilmiştir (OLD, 1968, s. 1514-15).

¹¹ F. Steingass, *A Comprehensive English – Persian Dictionary*, Librairie Du Liban Publishers, Beirut, Lebanon, 1998, s. 376.

“Betlem’e (Betlehem) gidin, orada (yeni) doğan bebeği kundağa sarılmış ve samanlıkta bırakılmış (bir şekilde) bulacaksınız.”

BV’de atın hastalıklarının, ayıplarının, kusurlarının sayıldığı kısımda **oğlan**’ın “**erkek köle**” için olan gönderimi “erkek çocuk”tan daha uygun görünmektedir: 120 1 *ol ‘ayıblaruñ yine biri 2 eyesin dişlemek durur ol ‘ayıb seyisler yine 3 oğlanlar üküş urmağdan olur yine ol 4 at birle seyisler yine oğlanlar çok oynamağdan 5 olur yine ‘alef vaktinde ol haşletler bardukça 6 artar* (Özgür, 1988, s. 64) “O kusurlarının yine biri (atın) sahibini dişlemesidir. O kusur seyisler ve de “(erkek) kölelerin” (ata) çok vurmasından olur, yine o at ile seyis ve “(erkek) kölelerin” fazla oynamasından olur, yine saman verme vaktinde o huylar yaklaştıkça artar.” Bağlamda seyisle aynı vazifelere sahip bir **oğlan**’ın örtük anlamla bir “erkek köle” olduğu düşünülmektedir.

GT’de **oğlan** sözcükbirimi “**erkek çocuk**” gönderimi ile takip edilmektedir. Kervan yağmalayan haramiler, ceza kesilmesi için sultanın huzuruna getirilir ve bu haramilerin içinde bir **oğlan** vardır, vezir, “ömrünün bostanı yeni yeşil olmuş, güzellik gülü yeni açılmış” şeklinde sunulan bu **oğlan**’ın sultan tarafından bağışlanmasını ister. Buradaki **oğlan** “erkek çocuk” gönderimiyle metinde takip edilmektedir: 24 11 *sulṭān buyurdi kim barçasın öldürünḡ 12 tip bularnıḡ içinde bir oğlan bar irdi 13 kim ‘ömriniḡ bustāni yaşarıp hüsni güli yaḡla 25 1 açılıp turur idi ... 26 7 ... tıfl oğlan turur* (Karamanlioğlu, 2019: 11-12). GT’de *bir yaşar oğlan* (Karamanlioğlu, 2019, s. 136) kullanımında **oğlan** sözcükbirimi “bebek” örtük anlamı ile takip edilmektedir. GT’de güreşçi bir pehlivan ile öğrencisinin anlatıldığı bölümde **oğlan** “genç erkek, delikanlı” örtük anlamı ile takip edilmektedir. Bu hikâyede öğrenci olan **oğlan**, hocasına güreşte kafa tutmaktadır. Hocası ile güreşebilen **oğlan** “çocuk” değil; “genç erkek” olmalıdır: 76 7 *bir küreşçi pehlevān üç yüz 8 altmış türlü küreş ‘ilmin bilür irdi ... 10 şākirdlerinden bir şāhib-cemāl oğlan bilen... 77 12 oğlanı köterip 13 hevādan yirge urdı* (Karamanlioğlu, 2019, s. 37-38).

KF’de vaciplik durumlar anlatılırken kâfirlere, çocuklara ve delilelere vacip olmadığının anlatıldığı kısımda takip edilen **oğlan** sözcükbiriminin gönderimi “çocuk” olmalıdır: 181a6 *vācib olmaz ol vakt ki oğḡan kāfır olsa ya oğlan olsa, 7 ya delū olsa* (Kuanışbayev, 2006, s. 55).

TA’da **olan** ~ **oğlan** maddesinin yanında *eṭ-tıfl* (çocuk) takip edilmekteyken alt satırda sıralanmış *kenç oğlan er-raḡiya’ aḡuz oğlan* şeklindedir (Toparlı vd., 2000, s. 26a12-13). *aḡuz oğlan*’ın “bebek” hatta “süt emen bebek” gibi bir anlamı olduğu bileşiğin niteleyicisi olan *aḡuz*’dan çıkarılmaktadır. Sözlük yazarı “bebek (*er-raḡiya’*)” karşılığını ya *kenç oğlan* ve *aḡuz oğlan* için ortak olacak şekilde vermiş ya da sadece *aḡuz oğlan* için vermiş ve *oğlan*, *kenç oğlan*, *aḡuz oğlan* şeklinde yaş sırasına bağlı bir skala ile sunmuştur. Yani “çocuk” > “küçük çocuk” > “bebek” şeklinde sıralamıştır. Yukarıda sunulan KE’nin bağlamlarında *kenç oğlan* sözcükbiriminin gönderimi ya bir “küçük çocuk” ya da bir “bebek” olacak şekildedir.

TZ’de **oğlan** sözcükbirimi sözlük kısmında değil; gramer kısmında takip edilmektedir. “-İ’li Tümleç” anlatılırken *olanı söyleydim* şeklinde örnek verilmiştir (Atalay, 1945, s. 115). Metin bölümünde 78b6’da takip edilen *olan-ı* için karşılık *eş-şabiyy* yani “çocuk”tur. Sözlük kısmında takip edilen **oğlançı** için karşılık *gulāmpāre* yani

“oğlansever”dir (Atalay, 1945, s. 7). Aynı zamanda *gûlâmpâre*’nin Türkçeleşmiş formu olan *ğulampara* da sözlükte mevcuttur. *oğlançı* ve *ğulampara*’nın sözlükte tanıklanıyor olması; KB’de ayrıntılarıyla sunulan, dil-dışı dünyada da var olan “oğlanseverlik” kavramına dil kullanırının bir ad bulma ihtiyacındandır. Bu yeni sözcük *oğlan* sözcükbiriminin “gûlâm” sözlüksel birimi üzerinden olmuştur.

4.5. MTL

BH’de *oğlan* sözcükbirimi “*evlat*” sözlüksel birimiyle, Hz. Havva’nın yüz yirmi çocuk doğurduğunu söyledikten sonra bu yüzden Hz. Âdem’in evlatlarına peygamber olarak gönderildiğinin anlatıldığı bu bağlamda takip edilmektedir: 48b2 *andan Melik ta’alâ Âdem atamuzı oğlanlarına peygâ<mber> biribidi* (Canpolat, 2018, s. 105). *oğlan*, Hac sûresi 5. ayetten alıntı yaptığı kısımda Arapça *ıfıl* karşılığı için yani “çocuk” gönderimiyle kullanılmıştır: 36b14 *oğlan irken 15 sizi bicerdüm ululuğa sizi degürdüm* (Canpolat, 2018, s. 84) “sizi çocukken besledim, yaşlılığa ulaştırdım.” BH’de *kenç oğlan* “bebek” gönderimiyle takip edilmektedir: 79b18 *kenç oğlana ana karnında erken sebebsüz 19 birdi ve anadın doğınçak sebep araya kemişdi*. (Canpolat, 2018, s. 160) “bebeğe anne karnındayken sebepsiz verdi, annesinden doğunca sebebi araya serpiştirdi” Yine *oğlan*’ın “çocuk” sözlüksel biriminin aralığı geniş olduğu için sınırlandırmak istenildiğinde kullanılan bir bileşik daha vardır: *uşağ oğlan*: 46a24 *...künde bayram kıılır uşak oğlan* (Canpolat, 2018, s. 100).

4.6. Şemalar

a. *oğlan* sözcükbiriminin sözlüksel birimlerinin ve örtük anlamlarının dönemler içindeki genel görünümünün şeması: Sözlüksel birimler ile o sözlüksel birimler üzerinden bağlamlarda tespit edilen örtük anlamların ayırt edilebilmesi için örtük anlamlar mavi renkle gösterilmiştir. Sözcükbirimin “annesini cariye olan prens” sözlüksel birimi sadece bağlamdan çıkarılmadığı yani diğerleri gibi sadece gönderimsel olmadığı için gönderimsel olanlarla ayırımının yapılması adına yeşil renkle gösterilmiştir. Bununla birlikte sözcükbirimin terim anlamına yönelik olan “gûlâm”ın ortografik ayırımının yapılabilmesi için ilgili kısımda (*oğlan*) ve (*olan, oylan*) şeklinde belirtilmiştir:

	ET-1	ET-2	OT-H	OT-Kıp.	MTL
Gösteren	<i>oğlan</i>	<i>oğlan</i>	<i>oğlan</i>	<i>oğlan, oylan, olan</i>	<i>oğlan, oylan,</i>
	evlatlar	evlatlar			
	evlat	evlat	evlat	evlat	evlat
	çocuk	çocuk	çocuk	çocuk	çocuk
gösterilen		erkek çocuk bebek genç erkek	erkek çocuk bebek yetişkin erkek	(<i>olan, oylan</i>) erkek çocuk bebek genç erkek	erkek çocuk bebek

erkek köle	erkek köle	erkek köle	erkek köle
erkek hizmetçi gulâm (oğlan)	erkek hizmetçi gulâm (oğlan)	erkek hizmetçi gulâm (oğlan)	erkek hizmetçi gulâm (oğlan)
annesi cariye olan bir prens	annesi cariye olan bir prens		

b. *oğlan* sözcükbiriminin çokanlamlılık şeması: Sözcükbirimin dönem için geçerli kavramsal anlamı olan “evlat” üzerinden, ‘soyla ilgisi olan’ ve ‘olmayan’ şeklinde ulamlanmıştır. Bağlamlarda tanıklanan ikinci anlamı olan “çocuk”, çokanlamlılaşmasında *referans* olan “evlat” anlamına en yakın konumda sıralanmıştır. Bu ilişki “evlat” *referans*ından “çocuk” yeni anlamına doğru bir okla gösterilmiştir. Sözcükbirimin diğer anlamı olan “erkek köle”, sözcükbirimin ‘soyla ilgisi olmayan’ “çocuk” anlamından yeni anlamını metonimik haritalama yoluyla kazanmıştır ve yine okun yönü *referans*’tan *yeni anlam*’a olacak şekilde gösterilmiştir. Örtük anlamlar ilgili sözlüksel birime kesik çizgi ile bağlanmıştır. “annesi cariye olan bir prens”; han çocuğu olduğu için “evlat” anlamı ile ilişkilidir. Ancak cariyeden olan *oğlan*’ın yine bir “erkek köle”ye gönderimi olacağı için “erkek köle” ile kesik çizgilerle bağlanmıştır.

4.7. Maddenin Sonuçları:

1. *oğlan* sözcükbiriminin ilk kavramsal anlamı “evlat”tır. Sözcükbirim biyolojik cinsiyet açısından nötr gibi gözüken “evlat” sözlüksel birimine sahip olsa da, *oğlan*’ın anlamsal çekirdeklerinde gücül olarak yer edinen ve onun toplumsal cinsiyetine yönelik [+ERİL] anlambirimciği, sözcükbirimin tek başına kullanıldığında “kız evlat” “kız çocuk” gönderimine sahip olmasına izin vermemektedir.

2. Sözcükbirimin çokanlamlı oluşu “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi” yani “çocuk” yeni anlamı ile olmuştur. Aynı alanlarda bulunan “evlat” ve “çocuk” kavramlarından birinin (“evlat”), diğerini (“çocuk”) anlatmada referans noktası olması ve *oğlan*’ın “çocuk” yeni anlamına erişiminin “evlat” ile sağlanması, yani metonimik haritalama ile gerçekleşmiştir.

3. *oğlan* sözcükbiriminin yukarıda sıralanan sözlüksel birimler haricinde, *oğlan*’ın “yetişkin olmayan” anlambirimciği “çocuk” gönderimi için geniş bir aralık sunmaktadır. Bu da sözcükbirimin sözcude gücül olarak “bebek”, “erkek çocuk”, “genç erkek”, “yetişkin erkek” örtük anlamlarıyla takip edilmesine neden olmuştur.

4. *oğlan* sözcükbiriminin “erkek köle” sözlüksel birimini kazanması hakkında, *oğlan*’ın ‘soyla ilgisi olan’ “evlat” sözlüksel birimi üzerinden değil; ‘soyla ilgisi olmayan’, yaş olarak [-YETİŞKİN] anlambirimciğine sahip “çocuk” sözlüksel birimi referansı ile olmuştur. Bu yeni anlam için de metonimik bir haritalama mevcuttur: Aynı alan içerisindeki “erkek çocuk”; yeni anlam için referans olmuş ve “erkek köle” anlamı için erişimi sağlamıştır.

5. Sözcükbirimin “erkek köle” referansı ile kazandığı diğer bir anlamı “erkek hizmetçidir.” *oğlan* sözcükbiriminin “erkek hizmetçi” sözlüksel birimi için, *uşak oğlan* eşdizimli önem arz etmektedir. Başlangıçta “her nesnenin küçüğü için kullanılabilen” *uşak* niteleyicisinin bugün Türkiye Türkçesinde “erkek işçi, hizmetçi” anlamını kazanması *uşak oğlan* eşdizimliliği ile olmuştur. Düşünüldüğünde *uşak* “küçük” ve *oğlan* “çocuk” aynı kavram alanlarının sözcükbirimleridir. Bu birliktelikten zaman içerisinde anlamsal çekirdeklerinde “erkek hizmetçi”yi de barındıran *oğlan*’ın eksiltilmesi ve eksiltilen biçimbirimin “erkek hizmetçi” anlamını *uşak*’a bırakması ile gerçekleşmiş olabilir.

6. *oğlan* sözcükbiriminin bir diğer yeni anlamı da “gulâm”dır. “Küçük yaşta devşirilen, saray ve ordu için özel yetiştirilen erkek köleler” *oğlan*’ın askerî ve idari terim anlamına yöneliktir. Kİ’de *ovlan* ve *oğlan*’ın ortografik farklılıkları terim-anlam için önemli bir ipucudur. Terim olan sözcükbirimler kapalı sınıf üyeleri gibi davranabilirler ve bu da onları hem anlamsal hem de ortografik olarak daha ‘tutucu’ kılabilmektedir. Kİ’de *gulâm* karşılığı ile takip edilen *oğlan* sözcükbirimi de eski yazımını koruyan, sözcükbirimin terim anlamına yöneliktir.

7. *oğlan* sözcükbiriminin “gulâm” sözlüksel biriminin askerî olmayan ve “saraya küçük yaşta devşirilen, hükümdar ve beylerin özel *hizmetinde* kullanılan erkek kölelere” yönelik sosyolojik bir kavrama da gönderimi mevcuttur. “Sultan ve beylerin hizmetinde kullanılan erkek köleler” de bir “gulâm” türüdür. Bugün Türkiye Türkçesinde var olan *oğlancı* (< *oğlan*+*cı*) sözcükbirimi birleşimseldir, ancak *oğlan* biçimbirimi sözcük-yapımı

sürecine “erkek” sözlüksel birimiyle dahil olmamıştır. Burada köklü bir sistemin başlangıcı olan “küçük yaşta devşirilmiş, sarayda *hizmetle* görevli erkek köle” anlamıyla *oğlan* biçimbirimi ve “bir şeye ilgili olmak, düşkün olmak” anlamı ile sözcük-yapımı sürecine dahil olan +cı adıl (*nominative*) biçimbiriminin ürettiği bir sözcük-yapımı süreci söz konusudur.

8. *oğlan* sözcükbirimi, “annesi cariye olan bir prens” sözlüksel birimini, bir “han çocuğu” olduğu için “evlat” referans noktası ile kazanmıştır. Ancak bu yeni anlam için “köleden doğan” bir “evladın” yine “köle” olacağı sıradüzensel ilişkide, yeni anlamın “erkek köle” olan *oğlan* ile bağlantısı göz ardı edilmemelidir.

SONUÇ

Bir anlamın; sözcükbirimin sözlüksel girdide eşlendiği karşılık, dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi ve bağlamda ortaya çıkan kullanımlarının toplamından daha fazlası olması ilkelerinden hareketle bu üç başlıktaki verilere erişilmeye çalışılmıştır. Veriler tarihî sözlüğün ait olduğu dilin ortak çekirdeğinden sağlanmıştır. Bu aşamada yazı dilinin derleminden faydalanılmış ve dile-içkin veriler elde edilmiştir. Bugünün sözlük anlayışı için iyi tanımlanmış bir sözlükte kavramsal bilgilere ihtiyaç yoktur. Çünkü dil kullanımının temel düzeyde bu bilgileri haiz olduğu düşünülür. Ancak artzamanlı bir çalışmada kavramsal bilgiyi haiz olmayan veya her koşulda dil konuşuruna göre hep daha azını haiz olan alan araştırmacısı düşünülmeli ve muhatabın artık konuşur değil; araştırmacı olduğu düzlemde kavramsal bilgi de en az bağlamsal veriler kadar önem arz etmelidir. Örnekleme kavramsal bilgi ile bağlamsal verilerin eşlendiği takdirde sözcükbirimin sözlüksel birimlerinin daha belirgin hâle geldiği tespit edilmiştir

Veriler sağlandıktan sonra sözcükbirimlerin anlambilimsel analizi için Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında uzlaşmacı bir yaklaşım benimsenmelidir. Yani anlam adına iki yaklaşımın entegrasyonu; “ya hep ya hiç” şeklindeki diğer yaklaşımı dışlayan, yani yalınlayan bir yöntemden daha faydalı olabilir. Böylelikle Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında uzlaşmacı bir alternatif yaklaşım anlam adına diğer türlü olandan daha fazla sonuç alınmıştır.

Verilerin sentezi konusu, çalışmanın artzamanlı dönemdeki çokanamlılık olgusuyla ilgilidir. Bu olgunun çalışma alanı için daha özel bir anlamı vardır. Sınırlandırılmış dönemde belirli bir alana yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmenin tutarlı olmaması dönem adına yeni bir ‘çokanamlılık’ fikrini kabul etmeyi gerekli kılmaktadır. Bağlamlardan elde edilen bulguların kavramsal alanda eşleştirilmesi ve bu konudaki birtakım bulguların azımsanmayacak bir düzenlilik arz etmesi bu durumu alan için yeniden tanımlanabilecek bir çokanamlılık olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Yani araştırılan sözcükbirimin düzenlilik arz eden ortak kullanımları varsa tespit edilen sözlüksel birimlerin ve çokanamlılık birliğine dâhil edilemeyecek örtük anlamlarının bir sözlük maddesi gibi temsil edilmesi gerekmektedir. “...olan” ve “...olmayan” şeklinde Dirven (1985)’den uyarlanan çokanamlılık ulamlaması ile sözlüksel birimlerin tasnifi gerçekleştirilmiştir. Ancak Eski Türk dili adına yapılan bu gösterimin diğer bir önemi; ayrıntılı bağlam sunumları, bağlamdan elde edilen verilerin analizi ve bunun kavramsal bilgi ile eşleştirilmesinin yoğunluk arz etmesi nedeniyle

bulguların gösterimsel temsiline ihtiyaç duyulması konusundadır. Bu temsil, araştırma tezinin en nihayetinde hizmet etmesi gereken tarihsel sözlüğün sözlüksel girdisinin diyagramıdır.

KISALTMALAR

AOY	Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri
Aufl.	Baskı
AY	Altun Yaruk
bas.	Baskı
BH	Behcetü'l-Hadâ'ik Fî Mev'izati'l-Halâik
BV	Baytaratu'l-Vâzih
C.	Cilt
CCI	Codex Cumanicus I. Cilt
CCII	Codex Cumanicus II. Cilt
çev.	Çeviren
DLT	Dîvânü Lugâti't-Türk
Ed.	Editör
ed.	Baskı
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century
ETI	Erken Eski Türkçe Dönemi
ETII	Geç Eski Türkçe Dönemi
GT	Gülîstan Tercümesi (Seyfî Sarâyî)
haz.	Hazırlayan
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn (Kutb)
IB	İrk Bitig
KB	Kutadgu Bilig
KE	Kısasü'l-Enbiyâ (Rabgûzî)
KF	Kitâb fi'l-FıKh
Kİ	Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk
MTL	Memlûk Temas Lehçesi
OLD	Oxford Latin Dictionary
OT-H	Orta Türkçe – Harezmi Altın Ordu Türkçesi
OT-K	Orta Türkçe – Kıpçak Türkçesi
OTWF	Old Turkic Word Formation
OY	Orhon Yazıtları
S.	Sayı
s.	Sayfa
SOED	Shorter Oxford English Dictionary
TA	Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî
TZ	Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugât-it-Türkiyye
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
UGE	University Grammar of English
vd.	ve diğerleri
Yay.	Yayın

YKY Yapı Kredi Yayınları

KAYNAKÇA

- Aldemir, Ü. (2020). *Yabancılar Türkçe öğretiminde kaynak eserler (Kitâbu'l-idrâk li-lisâni'l-atrâk örneği)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Argunşah, M. ve G. Güner (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit Yayınları.
- Arat, R.R. (2008). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*. Kabalcı Yayınevi.
- Ata, A. (2019). *Rabgûzî Kıssaü'l-Enbiyâ (Peygamber kıssaları) I giriş-metin-dizin, II tipkibasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1943). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lugât-it-Türkiyye*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bulut, A. (2019). *Kitâbu'l-idrâk li-lisâni'l-etragk'te isimler -Divânu Lûgati't-Türk ve Kıpçak sözlükleriyle karşılaştırma* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abû Hayyân - kitâb al-idrâk li-lisân al-atrâk*. İstanbul Evkaf Matbaası.
- Canpolat, M (2018). *Behcetü'l-hadâik fî mev'izati'l-halâik*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Cuyckens, H. (1984). Prototypes in Lexical Semantics: An Evaluation. In H. Krenn, J. Niemeyer & U. Eberhardt, Eds. *Sprache und Text. Akten des 18. Linguisti schen Kolloquiums T(pp. 174-182)*. Linz 1983 (Linguistische Arbeiten 145), Niemeyer.
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. kitap Berlin bilimler akademisindeki metin parçaları (karşılaştırmalı metin, çeviri, açıklamalar, dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dirven, R. (1985). Metaphor as a basic means for extending the lexicon. *Current Issues in Linguistic Theory* 29 (pp. 85-119). Benjamins.
- Ercilasun, A. B. ve Z. Akkoyunlu (2017). *Divânu Lugâti't-Türk giriş - metin - çeviri - notlar - dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ermers, R. (1999). *Arabic grammars of Turkic, the Arabic linguistic model applied to foreign languages & translation of abû hayyân al-'andalusî's kitâb al-'idrâk li-lisân al-atrâk*. Leiden-Boston-Köln.
- Foucoul, M. (2020). *Cinselliğin tarihi (historie de la sexualité I, II, III)*. Ayrıntı Yayınları.
- Friedrichsen, G.W.S., & C.T. Onions et al. (1933; 1978). *The shorter Oxford dictionary on historical principles*. Clarendon (= SOED).
- Genç, R. (2002). *Karahanlı devlet teşkilâtı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Göksu, E. (2008). *Türkiye Selçuklularında Ordu* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güzel, H. (2013). *Eski Uygur sivil belgelerinde iktisat terimleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Humphreys, R. S. (1987). The Mamluks. *Dictionary of the Middle Ages* (C. VIII). New York.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2019). *Seyfî Sarâyî Gülistan Tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuanışbayev, E. (2006). *Kitâb fi'l-fiğh* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Lipka, L. (1992). *An outline of English lexicology, lexical structure, word semantics, and word-formation*. Max Niemeyer Verlag Tübingen.
- Murphy, M. L. (2003). *Semantic relations and the lexicon, antonymy, synonymy, and other paradigms*. Cambridge University Press.
- Özgür, C. (1988). *Baytaratu'l-vâzih (metin-indeks)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkaya, T. (1990). Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu ile ilgili yeni araştırmalar. *Belleten*, 54, 497-532.
- Özyetgin, M. (1996). *Altın Ordu Kırım ve Kazan sahasına Ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi (inceleme-metin-tercüme-notlar-dizin-tıpkıbasım)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2001). *Ebû Hayyân kitâbu'l-idrâk li lisğni'l-etrâk – fiil: tarihî-karşılaştırmalı bir gramer ve sözlük denemesi*. KÖKSAV.
- Plag, I. (2002). *English word-formation (Cambridge textbooks in linguistics)*. Cambridge University Press.
- Quirk, R., & Sidney G. (1973). *A university grammar of English*. Longman.
- Rosch, E. (1973). On the internal structure of perceptual and semantic categories. In T. E. Moore (Ed.). *Cognitive development and acquisition of language* (pp. 111-44). Academic.
- Sağol, G. (2003). Ayakkabı kelimelerinde anlam değişimleri. *Ayakkabı Kitabı* içinde (ss. 19-34). Kitabevi Yayınevi.
- Tekin, T. (1988, 2010). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Çöğenli, S. ve Yanık, N. (2000). *Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vryyonis, S. (2001). Selçuklu gulâmları ve Osmanlı devşirmeleri (Tuncay Birkan, Çev.). *Cogito 29*. Yapı Kredi Yayınları.

- Yıldırım, F. (2017). *İrk bitig ve Orhon yazılı metinlerin dili*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmazlı, E. (2020). Osmanlı'da homososyal mekânlar ve cinsel yönelimler. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 18(70), 38-63.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to analyze the entries in the historical dictionary *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* by developing a lexicological and lexical semantic methodology. A pragmatic approach, integrating the Usage-based/Pragmatic Theory, Feature Semantics, and Prototype Semantics, has been applied. Within the theory that prioritizes context, the Methodology section of this thesis explains how the developed method should be applied to nouns based on Kİ. The justification for the developed method is elaborated in the Theoretical Framework section.

The lexical entry *oğlan* was selected for analysis because these lexemes belong to a segment of the language known as the "common core." The lexeme within this segment are the most familiar to language users. When describing a new concept unknown to the language user but present in the extralinguistic world, core lexemes—those best known to the user—are more inclined to undergo cognitive processing. Consequently, this study aims to facilitate the monitoring of semantic derivational processes, which generate new meanings from frequently processed lexemes, and the resulting polysemy within the realm of Old Turkic.

Based on the principle that meaning is more than the sum of a lexeme's lexical entry equivalent, conceptual information from the extralinguistic world, and contextual usage, the study seeks to access data within these three areas. Once the data is collected, a reconciliatory approach should be adopted between Feature Semantics and Prototype Semantics for the semantic analysis of lexemes. The texts in the Old Turkic corpus cannot offer the same regularity as today's spoken language. Thus, a linguistic algorithm that could yield clearer results by being limited to a single approach cannot be pursued in the same regularity for this corpus. This may prevent meaning from being fully revealed even if intrinsic language methods are applied. Here, the conceptual information with which the lexeme matches in the extralinguistic world, alongside context-derived results, holds unique importance for the diachronic field of Old Turkic compared to a synchronic study. In a well-defined dictionary by modern standards, conceptual information is unnecessary, as it is assumed that language users possess this knowledge at a basic level. However, in a diachronic study, the researcher—who may lack full conceptual knowledge—replaces the speaker as the primary audience, making conceptual information as significant as contextual data. It was determined that when conceptual information and contextual data align in the sample, the lexical units of the lexeme become more distinct.

The synthesis of data is related to the polysemy phenomenon in a diachronic period, which holds a particular meaning within this field. It would be inconsistent to assume that language users distributed across a defined period and area would hold all meanings simultaneously, necessitating the acceptance of a new concept of "polysemy" for the period. Matching findings derived from contexts with the conceptual domain, along with notable regularities in these findings, led to the conclusion of a re-definable polysemy specific to the field. That is, if the investigated lexeme displays regular common uses, its identified lexical units and implicit meanings, which do not fit into polysemy unity, should be represented as dictionary entries. The polysemy categorization, adapted from Dirven (1985) into "X" and "non-X or un-X" was used to classify lexical units. However, the importance of this representation for Old Turkic lies in its need for representational visualization, due to the extensive contextual data, the analysis of context-derived information, and its alignment with conceptual knowledge. Ultimately, this representation serves as the diagram of the lexical entry in the historical dictionary that the research thesis aims to contribute to.